

2007 OKT. 04

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

ACTA HISTORICA
TOMUS CXXIV.

HUNGARIA
SZEGED
2006

KÖRLES

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

ACTA HISTORICA
TOMUS CXXIV.

HUNGARIA
SZEGED
2006

**ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
ACTA HISTORICA**

Szerkesztő bizottság:

DR. ALMÁSI TIBOR, DR. GAÁL ENDRE, DR. KARSAI LÁSZLÓ,
DR. KOSZTA LÁSZLÓ, DR. MARJANUCZ LÁSZLÓ,
DR. J. NAGY LÁSZLÓ, DR. ZIMONYI ISTVÁN

Redegit:

DR. LÁSZLÓ KOSZTA

Szerkesztette:

DR. KOSZTA LÁSZLÓ

PUSKELY MÁRIA

ADALÉKOK A SZERZETESI ORVOSLÁS TÖRTÉNETÉBŐL Medicina, orvostudomány, gyógyászat, ápolás

Az első századok szerzetesei gyakran fontolgatták, honnan a fizikai rossz, a test szenvedése¹. Magyarázataik közül néhány: lehet természetes okok következménye, bűncik büntetése, szenvedélyeik tisztulásának eszköze, türelmük próbatétele, érdemeik gyarapítása, lassú vértanúságuk eszköze, végül mint *ultima ratio*, a démon tevékenysége.

Az ifjabb Oszlopos Szt. Simeon (521–592) megbetegedvén és szinte már halálra váltan, ördögűzés után gyógyultnak érezte magát. Az alexandriai amma /anya/ Synklétiké (IV. század) ugyanezt a nézetet képviseli; szerinte a sátán a szenvedéssel akarja a lelket elfordítani Isten szeretetétől². Hasonló a kopt anachóréták tanúsága: az ifjú Pachom mestere, a kemény aszkézistól elcsigázott idős Palemon (†320k.) az orvosok rábeszélésére enged, s némileg enyhít gyakorlatai szigorán. Mikor rájön, hogy ez semmit sem használ, a vértanúk példájától ihletve visszatér előző életmódjához, s rövidesen ismét erőre kap³. A tudós monachos püspök, Caesareai Szt. Basileios (†379) Nagy Aszkétikonja utolsó fejezetét⁴ az orvostudomány méltatásának, illetve a test és lélek kapcsolatának, a betegség okai elemzésének szenteli.

Szt. Benedek (480–547), feltehetően értékes tapasztalatai alapján, a gyógyító orvoshoz hasonlítja az apátot: „mint bölcs orvos minden eszközt használjon fel” a bűnös testvér gyógyítására⁵; ha nincs javulás, „akkor az apát tegyen úgy, mint bölcs or-

¹ V.ö. CURA MEDICA ANIMAE sive de Malo, Malique Causis et Remediis OPUSCULUM AUREUM, authore P. Adalberto Tilkowski Soc. Jesu. Tyrnaviae, 1752.

² Görög életírásában (PG 65, 1487–1558) megjelennek a lelki (mentalis) hygiéné követelményei, illetve a bűnök testet-lelket pusztító hatása. Vö. *Vie de Sainte Synclétique*. Spir. Orientale no. 9. Abbaye de Bellefontaine, 1972., valamint Szünklétiké amma mondásai: *A szent öregek könyve*, ford. Baán István. Bizantiológiai Intézeti Alapítvány, Budapest, 2001. 892–909.

³ *Acta Sanctorum* Januarii I. Anvers, 1643. 675–677.

⁴ Bővebben kifejtett szabályok 55.

⁵ Regula S. Benedicti 27,2

vos: ha az enyhítő szereket, ha az intések kenőcsét és a Szentírás orvosságát már használta, ha a kiközösítés és a vesszőzés tüzes vasát is..., akkor imádkozzék érte.”⁶ „Beteg voltam, és meglátogattatok” (Mt 25,36). Ez a mondat gyakran készítette a szerzeteseket arra, hogy gondolják, ápolják a betegeket. Palladius (†431) beszél egy Apollonius nevű nitriai szerzetesről, aki élete utolsó két évtizedében e nemes szolgálatnak szentelte magát. Lehetősége szerint gyógyszereket is beszerzett Alexandriából, s ezeket celláról-cellára járva osztotta szét a testvéreknek. Ugyanő ír egy Eulogius nevű alexandriai testvéréről, aki egy béna beteget vett magához, és tizenöt éven át ápolta. Egy ankyrai monachus, veterán legionárius, rendszeresen látogatta a bebörtönzötteket és a betegeket; útközben egyszer váratlanul elhagyatott, vajúdnőre talált; gondolkodás nélkül segítette gyermeke világra hozatalában.⁷

A közösségi, monasztikus életmód kialakulásával nem tűnt el ez a spontán betegszolgálat. A VI. századi *Regula Magistri* előírja, hogy a monachusok látogassák, vigasztalják és szolgálják a betegeket.⁸ A kopt Pachom (†346) közép-egyiptomi monostoraiban szervezetteren folyt a betegellátás: külön beteghelyen, megbízott betegszolgákkal, számukra készített étellel. „Angyali Regulája” nyolc fejezetben foglalkozik az ápolás részleteivel.⁹

Szt. Ágoston (354–430) vitás kérdésekben az orvosi tekintélyhez folyamodik¹⁰; Sevillai Szt. Izidor (560–636) és brágai Szt. Fructuosus (†665) Regulái egy, szükség esetén több betegápolóról, valamint külön betegteremről rendelkeznek. Condat apátja, Szt. Eugendus (449–510), életírása szerint, a beteg szerzetesnek még azt is megengedte, hogy kívánsága szerint választhasson magának ápolót¹¹. Az apátok, megcsodálva ugyan a korai anachoréták hősies aszkézisét, alattvalóikat óvják a túlzásoktól, mondván: ésszerűtlen a test tönkretétele, ezért ez nem lehet kedves Isten előtt. A beteg szerzetes kevésbé készséges Isten szolgálatára. A bencés Bingeni Szt. Hildegárd (1098–1179) még hozzáteszi: az egészséges ember jobban ellen tud állni a kísértéseknek, mint a betegeskedő.

A bencések kórházi és betegápoló gyakorlata a Karoling korban bontakozik ki¹². Királyi parancsra a monostorok mellett nagyobb méretű befogadó vendégszállást,

⁶ Regula S. Benedicti 28,2–4

⁷ Vö. Historia Lausiaca PL 73,1087–1234.

⁸ Regula Magistri 70.

⁹ Regula P.N. Pachomii 40–48.

¹⁰ Regula S. Augustini ad servos Dei 18. 34–35.

¹¹ Acta SS Jan. I. 50–54.

¹² Vö. Heinrich Schipperges: *Die Benediktiner in der Medizin des frühen Mittelalters*. St. Benno Verlag, Leipzig, 1964.

betegházakat létesítenek, felszerelve minden szükségessel és ellátva betegápolókkal. Alcuin (730–804) javaslata: a monostori iskolákban tanítani kell a medicinát, az orvostudományt is. A IX. századi regula-magyarázatok részletesen foglalkoznak a betegellátással¹³, nem feledve egy paragrafust, hogy ti. mit kell tenni azokkal, akik csak szimulálnak¹⁴. E századból maradtak fenn az első orvoslási leírás-gyűjtemények.

A VII. században alapított sankt-galleni apátság tervrajzán szerepel egy különálló kórház a súlyos beteg szerzetesek részére, kis templommal, konyhával és fürdővel is ellátva. Ugyanott külön épületrész (*domus medicorum*) az orvos számára, helyiség a gyógyszerek tárolására, kert gyógynövények termesztésére... „Szegénykórház” is épül, egyben menedékhely (*hospitium*) mindazok számára, akik ápolásra, gondozásra szorulnak. Az alaprajz, illetve a híres apátság emléke bizonyítja az akkoriban ugyan-csak korszerűen szervezett egészségügyi szolgálatot.

Megjegyzendő, hogy az orvos, *medicus* titulus olykor csak megtisztelő jelző, mint pl. a jeles bencés magister, író, költő és muzsikos Notker Balbulus (840–912) vagy a normandiai Bec apátja, majd Canterbury tudós érseke, Lanfranc (1005–1089) esetében. Azt viszont monostori krónikák bizonyítják, hogy beteg szerzetesekhez gyakran kintről hívtak jeles orvosokat. Valószínűleg ez vált általános gyakorlattá.

A XI–XII. századi monasztikus reformok idején különösen nagy figyelmet fordítanak a közösség beteg tagjaira¹⁵. 1040 és 1132 között a nagy létszámú Cluny apátság három, egyre nagyobb méretű kórházat is épít, ezeken felül még egy hospitiumot a zarándokok és a környékbeli szegény betegek számára. A kor konstitúciói és szokásgyűjteményei (*Consuetudines*) részletes előírásokat tartalmaznak a kórházra, az ápolókra és a betegekre vonatkozóan. Megkülönböztetik, olykor külső jellel is az ambuláns és a fekvő betegeket, szabályozzák az elhunytak temetési rendjét. Bizonyos gyógyítást célzó kezeléseket orvosi engedélyhez kötnék; e szövegekben lehet olvasni a betegségek különböző fajtáiról. Immár jól elkülöníthető a „*medicus*”, az őt segítő „*assistsens*”, az „*apothecarius*” és a betegszolgák feladatköre. Ami a higiéniét illeti: a kor viszonyaihoz képest ez is fejlettebb az átlagnál. A betegek például gyakrabban fűrdhetnek, mint az egészségesek. Ismert a diéta is: a súlyos betegek válogatott,

---

¹³ Vida Tivadar: «A szerzetesregulák egészségügyi és karitatív elemei». *Ökumenika* 3(1997) 29. sz. 7–11.

¹⁴ Vö. Von Corbinian Gindele OSB: «Zur Frühgeschichte klösterlichen Krankendienstes». *Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktinerordens*. 84(1973) 451–458.

¹⁵ Josef Semmler: «Die Sorge um den kranken Mitbrüder im Benediktinerkloster des frühen und hohen Mittelalter». Peter Wunderli (Hrsg.): *Der kranke Mensch in Mittelalter und Renaissance*. Droste Verlag, Düsseldorf, 1986.

könnyű ételeket, az anyarozssal fertőzött kenyér helyett fehér kenyeret kapnak, a lábadozók tápláló, erősítő étrendet élveznek.

Hosszú évszázadokon át a köpölyözés és főképp az érvágás a leggyakrabban alkalmazott „műtét”, ezt szinte minden baj esetében hatékony gyógyeljárásnak minősült¹⁶. Egészségesnél is alkalmazzák; a ciszterci rendben évente négyszer, a karthauzi remeterendben évente legalább hatszor kötelező volt az érvágás¹⁷, amit a monostor orvosa előírt szertartás közepette végzett el. Egyébként ez a XIII. századi *Antiquae Consuetudines* meghatározza, hogy a karthauzi monostor szerzetesorvosa ugyan nem hagyhatja el a klauzúrát, de a monostorba hozott beteget el kell látnia, ezért azonban soha semmit sem fogadhat el.

A karthauzi és a ciszterci szerzetes a halandó test betegségében megpróbáltatást és – mint maga Szt. Bernát is – holokausztumot, egészen eléggő áldozatot látott. Ugyanakkor ezek a XII. századi rendek is építenek kórházat, természetnek gyógynövényeket, készítenek különféle gyógyszereket, és bíznak meg testvéreket a betegek odaadó ápolásával. Mivel azonban a XII. századi reform az eredeti szigorhoz való visszatérés/megújulás vágyából született, ami erőteljesen hangsúlyozta a teljes lemondás, a lassú vértanúság eszményét, a világtól és annak szellemétől való teljes elszakadás követelményét, tiltó törvények is születnek. A clermont-i zsinat 1130-ban úgy rendelkezik, hogy szerzetesek semmifajta orvosi tevékenységet ne folytassanak. Ez a tilalom évszázadokon át érvényben maradt, sőt újabb rendeletek következtében tovább szigorodott: Tours-i zsinat (1236). Természetesen nem a betegápolásról van szó!

Arab hatásra nyílnak meg Európa egyetemei a természettudomány s így az orvostudomány előtt. Elsőként a dél-itáliai, bencés eredetű salernói orvosi iskola (*Schola Salernitana*) alakul meg. Eredetét valahol a IX. században kell keresnünk, virágkorát

¹⁶ A Schola Salernitana előírásai szerint:

XCIII

Menyi időshöz illik az ér-vágás

Tizenhét esztendőn az ér-vágást kezdgyed:	Has-menést meg-állit: bélt javit, és gyomrot:
Mert nagy erő hadgya azzal el a' tested.	Az érzékenségnék ad ő tisztaságot.
Bor itallal hozhadd az után meg véred:	Hogyha nem alhatol, álmat hoz szemedre:
Csak étellel lassan gyül meg nedvességed.	Restséget el üzi, ne szálljon testedre:
Szemnek világot ad, , s' testnek tisztaságot:	Hallást is élesit, ne juss siketsegre:
Agyat- s' elmét újjit, és a' velős csontot:	Szót tisztit: erőt ad. Mind segít ezekre.

(A Salernitana Schola JO EGÉSSÉRŐL irtt KÖNYVE, 1694)

¹⁷ Vö. *Statuta Ordinis Carthusiensis* XXXIX. De Minutione. Továbbá XVII. De Infirmitate, qui mittitur ad inferiorem domum. XXXVIII. De cura infirmorum. Holstenius: *Codex Regularum*. Augsburg, 1759. I. p 325; 319.

a XI–XIII. században élte. 1050 körül Alfamus apát, *magister Salernitanus* több orvoslással foglalkozó művel gazdagította a Salernói Szt. Péterről nevezett monostort. A tudásáról és a keleti orvoslásban való jártasságáról ismert bencés Constantinus Africanus 1065-től működött és tanított Salernóban¹⁸. Számos Keletről hozott orvoslási írást fordított le szabadon görög (Hippokratés, Galénos) és arab nyelvből (Honnain, Abu Dzsafer, Isaak ben Salomon Israeli). „Miután én, Constantinus, felmértem az orvoslás igen nagy hasznát, s átfutottam a latinok köteteit is, melyek, bár számosságuk, nekem nem tűntek elégségesnek az orvoslásba való bevezetéshez, a mi régi és modern /szerzőink/ felé fordultam”¹⁹. A „régiek”: Hippokratés, Galénos, a „modernek”: a IV. századi pergamoni Oribasius (Julianus Apostata orvosa), a lydiai Tralles híres görög orvosa, Alexander (VI. század) és a VII. századi alexandriai orvos, Paulus. Érdekes módon a felsorolásban nem szerepel Constantinus idősebb kortársa, Avicenna (980–1037): A Prologusban valamennyi szerzőről értéktételeket mond, olykor sommásan: „Amit csak Paulus mondott, jól mondta, de elhagyta a természetes /dolgozat/ (*naturalia*), könyveit pedig rosszul rendezte el”²⁰. Constantinus az egész emberi tudást három részre osztja: *Physica, etica, logica*. (Ez a sztoikus eredetű filozófiai felosztás megjelenik már Szt. Ágoston, illetve Sevillei Szt. Izidor *De medicina*/ műveiben). Szintézist akar létrehozni abban a meggyőződésben, hogy az orvostudomány egyiknek sincs kizárólagosan alávetve, de mindhárom gondolkörével érintkezik²¹.

¹⁸ A bencés Constantinus Africanus műveinek kiváló elemzését nyújtja Danielle Jacquart: «Le sens donné par Constantin l'Africain à son oeuvre: Les Chapitres introductifs en Arabe et en Latin». *La science occidentale entre deux renaissances (XIIe s.–XVe s.)*. Variorum, Great Britain, 1997. 71–89.

¹⁹ Domino suo /Desiderio/ Montis Cassanensis abbati (...) Cum totius, pater, scientie generalitas tres principales partes habeat, omnes enim saeculares seu divine littere subiciuntur loyce, ethice seu phisice, medicina enim litteralis cui harum posset subici a compluribus solet dubitari. Soli enim loyce non supponitur, cum neque propria inventio nec iudicium in ea dominantur. Phisice soli non subicitur, cum non tantum necessariis, sive probabilia sint, fulciatur argumentis. Ethice soli videtur absurdum subici, cum disputare de solis moribus non sue sit intentionis. Sed, cum oporteat medicum esse rationabilem rerum naturalium et moralium tractatorem, constat quia in omnes incidit diversis cogitationibus omnibus subici. Unde ego Constantinus tantam huius artis utilitatem perpendens latinorumque volumina percurrrens, cum licet multa essent non tamen introducendis etiam sufficere viderem, recurri ad nostros veteres sive modernos. (Constantinus Africanus: *Theorica* I. I. Prologus)

²⁰ Prologus I.

²¹ Vö. *Liber de gradibus*

Latin nyelvű művei, köztük a legrégebb arab tankönyv, Honain (808–873) szemészeti művének fordítása (*Liber de oculo*)²² rendkívüli hatást kiváltva, gyorsan terjedtek Itáliában és német földön²³. A karthagói származású, eredetileg iszlám hitű *medicinae doctor* Montecassino apátságban hunyt el 1087-ben.

A *Schola Salernitana* népszerűségére jellemző, hogy ismertetése (igaz, címében tévesen) 1694-ben már magyar nyelven is napvilágot látott²⁴, sőt több kiadást is megért.

Salerno mellett²⁵ a XII/XIII. századtól medicina oktatás folyt Montpellier (első említése 1137), Bologna, később Párizs és az arab tudományok fellegvárának számító Toledo egyetemén. A *Schola Salernitana* 1817-ben szűnt meg.

Nem maradhat ki a sorból a domonkos Nagy Szt. Albert (1200k–1270), tudós polihisztor, a modern természettudomány előfutára, aki Kölnben, majd a Sorbonne katedráján (1200–1270) tanítja hallgatóit a teremtett világ és benne az emberi test csodáira²⁶. Leghíresebb tanítványa Aquinói Szt. Tamás! Bingeni Szt. Hildegárd (1098–1179) bencés apátnő pennája alól orvoslási, gyógyászati, fűvészkerti ismeretek kerülnek ki. A középkori monostori bibliothékák kódexei között így sokasodnak a kórtani, gyógyszerészeti, általános orvoslási kötetek, gazdagodnak a monostori apothékák; a receptgyűjtemények, bőven merítve a népi orvoslás hagyományából, századokon át tovább bővülnek... Az orvosló szerzetesek előszeretettel ajánlanak gazdagon fűszerezett borokat, párlatokat és keneteket.

A zárt monostorok falain túl a későközépkor Európája radikális átalakuláson megy át, s megoldhatatlan egészségügyi problémákat hordoz. A társadalmi-politikai okok ismertek: a népesség növekedése, az utakat ellepő zarándokok és keresztes hadak (nyomukban a fekete himlő), majd a száz éves háború és az Európát szinte negyedszázadonként pusztító pestis, éhínség, a gyermekhalandóság, a lepra jelenléte

---

²² Vö. Zajácz Magdolna: *Történelem szemorvosoknak*. Aesculart Bt., Budapest, 1993. p 22.

²³ A Pray-kódex reguláiban megjelenő diétával, fűvekkel történő orvoslás is Constantinus Africanus hatásának tulajdonítható. Vö. Ernyey József: «Szerzetesrendjeink gyógyszerészeti állománya». *A Magyar Gyógyászattudományi Társaság Értesítője* 8(1932) 3.sz. p 12.

²⁴ Anglia országban lévő Salernitana Scholanak JO EGÉSSÉGRŐL való meg-tartásnak módgyáról írott KÖNYVE, Mellyet a' Nemes, és Hires Anglia Salernitana Schola irtt vólt régen Déák nyelven. Az után pedig Magyarra fordítatott, és Rhythmusokba alkalmaztatva Harmadszor Nyomtatott Kolosvárt, az 1770. Esztendőben

²⁵ Schmitz, Rudolf: *Geschichte der Pharmazie*. Govi Verlag, Eschborn, 1998. «Salerno als civitas Hippocratica. Toledo. Montpellier». 281–292. 478–481.

²⁶ Vö. *De vegetabilibus*. A Borgnet: *Alberti Magni opera omnia*, 1890–1899. – Nagy Szt. Albert műveinek teljesebb kiadása Bonnban jelenik meg 1952-től az Institutum Alberti Magni gondozásában.

és ismeretlen ázsiai betegségek felbukkanása... Az ősi monasztikus rendek kialakult orvoslása, bármily nagyvonalú is, már nem szolgálhat modellként. Új, karitatív rendek, testvérületek lépnek fel; ezek eredete leggyakrabban a szentföldi ispotályos lovagrendek működésére vezethető vissza. A Johanniták, a Máltai és a Teuton lovagrend tagjainak nagy része betegápoló szolgálatot folytat; a kórtermekben segítők, betegápoló „lovagi” nővérek dolgoznak. A zárandokházakban ispotályos lovagok, szerzetesek és világiak állnak a szentföldi zárandokok szolgálatára. A lovagrendek, miután végleg kiszorultak a Szentföldről (1291), katonai renddé alakulnak, csak néhány házban (a Teuton lovagok Marburgban, a Johanniták Rhodosz szigetén) folytatják eredeti betegápoló szolgálatukat. Az első, kimondottan betegápoló *ordo* az Antoniták rendje, melynek tagjai elsősorban a járvány sújtotta területeken tevékenykednek. A Szentlélek Testvérület Montpellier-ben jön létre, ápoló és szegénygondozó céllal. Köszönhetően a pápai jóváhagyásnak, a fraternitas rendkívül gyorsan terjed Európában. Francia földön szinte minden városban felépül a «Hôtel de Dieu» betegápoló intézmény; Itália-szerte a Szentlélek Testvérület majd szerzetesrend tagjai végzik a betegápolást kórodákban, magánházakban... Bármely intézményről legyen is szó, kórházak, lazarettok, gyógyíthatatlan betegek háza, lepratelepek – a betegápolás szoros kapcsolatban marad a földrészt örök problémájával, a nyomorgó szegények ellátásával, gondozásával.

BIZÁNC filozófus orvosainak (*physikoi*) tevékenysége Hyppokratés (Kr.e. 460–370) és a pergamoni Galenos (130–199) nyomán a görög, illetve az abból kibontakozott római orvoslás hagyományaira épült, majd a középkorban szorosan összekapcsolódott a szentek testet-lelket gyógyító karizmájával. Az orvosok (*iatroi*) működésére vonatkozóan elszórt adatok találhatók levelekben, udvari krónikások műveiben, összefoglaló történeti munkákban (pl. Anna Komnéné /†1147k./ *Alexias* c. művében²⁷ részletesen leírja apja, Alexios Komnénos /†1118/ utolsó betegségét) s nem utolsósorban hagiographiai művekben, szentekről szóló életírásokban. A lelket-testet gyógyító szent orvosok között szerepel: Ignatios pátriárka (847–58; 867–877), a Konstantinápolyban ingyen gyógyító Tarsosi Diomédész, aki Diocletianus alatt vértanúhalált szenvedett, a konstantinápolyi kórházépítő Szt. Sampson (VI. század), aki a római egyházban a *pauperum exceptor* jelzést kapta, Oszlopos Szt. Lukás (†979), az ifjabb Lukás Steiriotés (†953), akinek sírját a számos gyógyulás nyomán „nyitott kórháznak” hívták (*amisthon iatreion*), továbbá a dél-itáliai ifjabb Szt. Sabas (†995), Rossanói Szt. Neilos (910–1004), a grottaferratai monostor alapítója, aki

---

²⁷ PG 131,79–1212

szerint egyetlen gyógyító orvos van, maga Jézus Krisztus; az orvos gyógyító szolgálatában tehát Krisztus hatalma nyilvánul meg. A dél-itáliai Kalamizzi Szt. Cyprian (†1210k.) miután apjától elsajátította az orvoslás tudományát, épített egy „szent házat”, ahol ingyen gyógyította a betegeket. Az athoszi Nagy Laura krónikájában szerepel egy kiváló orvos-monachos (*nosokomos*), név nélkül, valamint egy ugyancsak e közösséghez tartozó Timotheos nevű orvos.

A leghíresebb orvosok között foglal helyet Meletios monachos (IX. század). Az *emberi testről* és *A lélekről* írt értekezéseit évszázadokon át alpmunkaként forgatták²⁸. Fennmaradt kéziratai számos orvoslási leírást is tartalmaznak. Életét a Komnénosok jónevű költője, Theodoros Prodromos örökítette meg.

Bizánc és a keleti tartományok nagyobb kórházaiban speciális részlegek fogadták a betegeket: szülészet, nőgyógyászat, szemészet, bőrgyógyászat, seborvoslás, belgyógyászat és fogászat. Az egyes osztályok élén orvos állt, munkáját felcserek és ápolók segítették. Orvosi műszerek fennmaradt listáiból következtethetünk a sebészi beavatkozások technikájára (érvágó, katéter, égető vas, foghúzó szerszám). A fejlődő orvoslási gyakorlat és ezek szakszerű leírásai bizonyítják; mennyire áthatotta a bizánci társadalmat az emberi test iránti tisztelet és a gyógyítása iránti érdeklődés. Bizánc görög orvoslási és gyógyszerészeti tudásából sokat átvett a középkori arab és az örmény medicina, amint az Ibériai félszigetet meghódító mórok által a fejlett arab orvoslás eredményei visszahatottak az európai orvosi iskolákra.

Kelet szerzetesi orvoslásának egyik páratlanul értékes dokumentuma, az Árpád-házi Szt. Pirooska/Eiréné császárné (†1134), II. Joannés Komnénos hitvese által alapított bizánci Pantokrator monostor, a beteg szerzetesek számára abban található hatágyas betegterem, a monostor közelében felépített kórház (*xenón*, *nosokomeion*) és *gérokomeion*, aggak háza²⁹. Részletes leírása megmaradt az alapítólevélben (*Typikon*), illetve Szt. Pirooska/Eiréné két korabeli életírásában (*synaxarion*)³⁰. A kórház építésének, majd a betegszolgálatnak menetét maga Eiréné császárné felügyelte, aki halála előtt röviddel maga is „elhagyva a koronát és a bíbort, a gyolcsruháat, a bíborköpenyt, az apácák condráját” öltötte fel: *Xené* néven szerzetesnő lett³¹.

²⁸ PG 64,1075–1284

²⁹ Vö. MORAVCSIK Gyula: *Szent László leánya és a bizánci Pantokrator-monostor*. Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet Közleményei, 7–8. füzet. Budapest, Konstantinápoly, 1923.

³⁰ *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*: A Pantokrator monostor Alapítólevele 109–113; Eiréné élete 113–121; Költemény a Pantokrator monostorról 121–126. Moravcsik Gy. fordításában, 1988.

³¹ Theodoros Prodromos: *Epitaphium*. Sírvers a Rómaiak boldog császárnéjára, Eiréné úrnőre, mintha a sírban fekvő mondaná. *i.m.* 172–173.

MAGYAR FÖLDÖN³² is többnyire papok, kanonokok, szerzetesek folytattak valamiféle „korszerű”, a népi kuruzslást kerülő orvoslást³³. Wertner Mór 33 középkori külhoni és magyar orvost mutat be Könyves Kálmán korától II. Ulászlóig³⁴. Köztük szerepel Tibor mester (1257), a domonkos Rudolf frater, Candida nővér orvosa és a minden bizonnyal külhoni Gellért, *doctor medicinae*, IV. László gyógyító mestere.

Az egyik közismert orvos nevét szepesmegyei krónikák őrizték meg³⁵: a nagy tudományú, könyvkedvelő Muther, szepeshelyi káptalani prépost (1264–1281) IV. Béla, majd fia, V. István káplánja és orvosa volt egy személyben. Neve még IV. László uralkodása idején is adatolható³⁶. IV. László udvarában felbukkan egy Tivadar nevű orvosló ferences szerzetes neve is.

A Szepességben egyébként két szerzet tagjai is beírták nevüket az orvoslás történetébe. Darócson az Antoniták saját kórházukba fogadták be és gyógyították a szegény betegeket, 1288-ban templomot is emeltek a kórház mellett. Intézményük végső ínségre jutva, 1555-ben szűnt meg.

A karintiai Seitzből érkezett karthauzi szerzetesek 1299-ben telepedtek meg Menedékszírtén (Schauberg, Lapis refugii), közel a Hernád folyóhoz. 1543-ig tartott rendkívül viszontagságos életük. Mindig volt közöttük *medicinae doctor* is, aki a monostorhoz menekült szegényeket, betegeket megorvosolta, a monostorban kialakított apothéka szereivel ellátta. A tehetetlen betegeket a monostor egy külső helyiségében ápolták, halálukig. Rablótámadás következtében pusztult el a monostor 1543-ban.

A Dunajec jobb partján, a lengyel föld felé vezető „sóút” közelében, Kokas comes kezdeményezésére épült fel Lehnic karthauzi monostora. Gyógyító szolgálatukról ugyancsak a szepességi krónikák tudósítanak. Ezt az imádságos központot a husziták semmisítették meg 1563-ban.

A ferencesek Szeged-Alsóvárosi kolostora a XV. század végétől a török dúlta terület egyik gyógyító központjává vált. Erről fennmaradt orvoslási „szakkönyveik”

---

³² Zolnay László a régész szemszögéből tekint végig a magyarföldi orvoslás, betegek és betegségek, országos járványok, első hazai orvosaink és az orvoslás középkori eredetű szakkifejezéseinek történetén: *Kincses Magyarország*, Magvető, Budapest, 1978. «Betegek a régi világban» 137–157.

³³ E rövid ismertető nem térhet ki a magyar földön működő ispotályok történetére.

³⁴ W.M.: «Középkori magyar orvosok és gyógyszerészek». *Századok* 27(1893) 599–608.

³⁵ Vö. *Analecta Scepusii sacri et profani*. Collegit Carolus Wagner, Posonii et Cassoviae, 1778.

³⁶ Vö. Weber Samu: «A gyógyászat első nyomai a Szepességen». *A Szepesi Orvos- és Gyógyszerészegylet Évkönyve az 1888. egyleti évrre*. Késmárk, 1899. p 34.

adnak hírt az utókornak. A barátok orvosló tudományát a török is igénybe vette, amint erről Mehemet pasa egy 1643-ban írott levele is tanúskodik³⁷.

Mindeközben sorozatos egyházi tilalmak igyekeztek gátat vetni a papok és szerzetesek orvoslási gyakorlatának. A Budai zsinat 1279-ben elrendelte, hogy a papok hagyjanak fel a sebészet azon részével, mely égetéssel és metszéssel jár³⁸. Rendszeres orvosi képzésről egyetemek híján különben sem lehetett szó. Feltételezések szerint a Nagy Lajos által 1367-ben alapított rövid életű Pécsi Egyetemen a XIV. század végén V. Orbán engedélyével orvoslást is tanítottak. A Zsigmond alapította (1395) Óbudai Egyetemen feltehetően működött orvosi fakultás; XXI. János privilegiális bullája kifejezetten említi az orvosi tudomány karát. A Vitéz János kezdeményezésére és Mátyás nevéhez kapcsolódó Pozsonyi Egyetemen, rövid fennállása alatt medicinát is oktattak. Ezen első kezdeményeket a török támadás csírájában fojtotta el³⁹.

A Nagyszombati Egyetem alapításakor a jezsuita Pázmány a jog és a teológia mellett az orvosi disciplinát is be akarja vezetni. Az ő korában ugyanis már csak elvétve akad egy-egy olyan tudós, minden bizonnyal külföldön tanult szerzetes, mint Nagy Marcell, aki „1598-ban bölcsélet- és orvosdoktor (*medicinae doctor*) trencsényi főesperes, nyitrai kanonok, szalkai apát volt. 1602-ben kelt végrendeletében 100 forintot hagyott az apátság oltárára, s még mentegette is magát, hogy csak ennyit hagyott, de török fogságban lévő testvérét kell kiváltania. Még végrendelezése évében meghalt.”⁴⁰ A magyar bencés rendtörténet lapjain még e korban is feltűnik néhány olyan pannonhalmi monachus neve, akik szembetűnő módon jelzik a szerzetesi orvoslás, a gyógyfüvek, a gyógyszerkészítés és a betegápolás iránti érdeklődést. Ezek is többnyire külfonból érkezettek, de akad közöttük magyar is. A szász eredetű Himmelreich György kormányzóapát (1607–1637) fennmaradt, 454 könyvet sorjázó katalógusa „Medicina” jelzettel 19 orvosi kötetet tartalmaz. A sziléziai származású Magger Placid főapát (1647–1667) 2318 kötetes gyűjteményében 35 „Libri ad medicinam pertinentes” orvosi könyvet regisztrál. A szombathelyi születésű Lancsics Bonifác (1674k–1737) gazdag kéziratos hagyatékában található egy 232 oldalas

---

³⁷ Vö. Bálint Sándor: «A Szeged-Alsóvárosi Ferencrendi kolostor hajdani gyógyító tevékenysége és orvosi szakkönyvei». *Comm.Hist. Artis Medicinae* 73–74(1974) 173–177.

³⁸ „Ne illam partem chirurgiae exerceat clericus, quae in uestionem, vel in cisionem tendat”. Idézi Dr. Baradlai János: «A magyar bencések egészségügyi tevékenysége a királyság első évszázadaiban» c. cikkében, *Magyar Kultúra* 32(1929) I. félv. p. 204.

³⁹ Schultheisz Emil: *Traditio renovata*. Orvostörténeti Közlemények. suppl. 21. Budapest, 1997. «Zur Geschichte des medizinischen Unterrichts in Ungarn vom frühen Mittelalter bis 1769». 177–183. «A hazai orvostudomány története a nagyszombati Orvosi Kar felállításáig». 185–195.

⁴⁰ *A Pannonhalmi Szent Benedek-Rend története* XII/b kötet. p. 421.

latin nyelvű, több száz receptet, gyógyászati eljárást és betegség-megelőző tanácsot tartalmazó kéziratos könyv. Edel Demjén frater (†1727) bajor földről került a Szent-Márton-hegyi monostorba, kiváló sebészként tartották számon. Ugyancsak sebészként jegyzi a rendtörténet a győri Kiss Demjén fratert (†1754); anatómia szak-könyvében olvasható bejegyzése: „Procuravit Fr. Damianus Kiss OSB Professus, Chirurgus”.

Pázmány, a rendszeres egyetemi orvosképzést hiányolva, Barberini bíborshoz intézett levelében keserű sorokat vetett papírra: *A medicina adeo haec nostra natio aliena est, ut nec unicus quidem Ungarus medicus reperiatur, sed exteris et advenis utuntur*; Nemzetünkben az orvostudomány annyira ismeretlen, hogy egyetlen magyar orvost sem lehet találni, külföldieket és jövevényeket alkalmaznak⁴¹. – Pázmány nem járt sikerrel. A Nagyszombati Egyetemen csak másfél évszázaddal később, Mária Terézia uralkodása alatt, 1769-ben nyílt meg a *facultas medica*, monachusok számára azonban még mindig el nem érhetően. Ugyanettől az évtől Egerben, az Irgalmas rendi kórházban már egy jó nevű orvos-iskola (*Schola Medicinalis*) működött, Markhot Ferenc doktor, főorvos vezetésével. Nem tudni miért, az egri irgalmas-rendi orvosi iskola 1774-ben megszűnt.

Az orvostudományi egyetem kapui szerzetesek előtt a XIX. században, szerzetesnők előtt pedig (nagy küzdelmek árán) csak a XX. században tárultak fel, pedig a betegápolás szolgálatát világszerte és hosszú évszázadok óta legnagyobb részt szerzetesnővérek végezték⁴². A rendszeres gyógyszerészi képzés a XIX. századtól már nem ütközött akadályba, a szerzetesek orvosi képzését akadályozó egyházi rendelkezések feloldása viszont sokáig váratott magára. A szerzetesek felsőfokú egészségügyi képzése a XIX. századi nagy gyarmatosítási hullámmal vált égetően szükségessé... De ez már a világmissziók XVI. századtól kezdődő történetéhez tartozik⁴³.

---

⁴¹ MOL, Acta Jesuit. Irr. Coll. Tyrnav. B 413. Nro 191.

⁴² Elisabeth Dufourcq: «Les religieuses européennes au service de la santé et du développement 1639–1989». *Vie Consacrée* 1992. no.6. 359–371. – Geneviève Piret: «La vie religieuse apostolique féminine dans le monde de la santé». *Vie Consacrée* 1994. no.6. 344–358.

⁴³ Vö. Sabine Anagnostou: «Die Missionsmedizin der Jesuiten in Mittel- und Südamerika (XVI–XVIII. Jh.)» *Cistercienser Chronik* 109(2002) Heft 2. 241–253.

Összefoglalásul

A legrégebbi betegápoló, beteggondozó rendek:

- Congregatio S. Bernardi, Szabályozott Bernáthegyi kanonokok (al. Menthoni Szt. Bernard, 1051)
Ordo Hospitalarius S. Antonii, Antoniták Ispotályos Rendje (Vienne, XI. század)
Ordo Equitum Hospitalensium S. Joannis de Jerusalem, Johanniták (Jeruzsálem, 1048)
Ordo Equitum S. Lazari Hierosolimitani, Szt. Lázár Lovagrend (Jeruzsálem, 1120)
Ordo Hospitalarius S. Spiritus, Szentlélek Ispotályos Rend (al. Guido de Montpellier, Montpellier, 1175)
Ordo Sanctissimae Trinitatis Redemptionis Captivorum, Rabkiváltó Trinitáriusok (al. Mathai Szt. János és Valois Szt. Felix, 1198)
Canonichesse di S. Spirito, Szentlélek Ispotályos kanonisszák (al. Guy Montpellier, első említése 1228)

A legfontosabb újkori, világszerte elterjedt betegápoló, orvosi szerzetesrendek és kongregációk:

1. Elsődleges hivatásként:

- Ordo Hospitalarius, „Fatebenefratelli”, Irgalmas Testvérek (al. Istenes Szt. János, Granada, 1537)
Ordo Ministrantium Infirmis, Kamillianusok (al. Lellisi Szt. Kamill, Róma, 1584)
Elisabethinae, Árpád-házi Szent Erzsébetről nev. nővérek (al. Apollonie Rademacher, Aachen, 1622)
Figlie di San Camillo (B. Giuseppina Vannini, Róma, 1892)
Missionsärztliche Schwestern, Medical Missionaries (al. az osztrák Dr. Anna Dengel, 1925)
Medical Missionaries (Nigéria, 1937)
Megközelítő adatok szerint ma, az öt világrészben, mintegy félszáz, kizárólag betegápolásra alapított, férfi, ill. női rend és kongregáció működik⁴⁴.

---

⁴⁴ *Annuario Pontificio* 2005.

2. Kórházi, szociális és egyéb szolgálat:

Filles de la Charité, Irgalmas nővérek (Páli Szt. Vince és Marillac Szt. Lujza, Párizs, 1630)

Szatmári Irgalmas nővérek (al. Hám János, Szatmár, 1842)

Barmherzige Schwestern vom hl. Kreuz, Keresztes nővérek (al. B. Maria Teresia Scherer, Ingenbohl, 1852)

Megváltós nővérek (al. Elisabeth Eppinger, Niederbronn, 1867)

Szalvátor nővérek (al. Therese von Wüllenweber, Tivoli, 1888)

Missionaries of Charity (al. Calcuttai B. Teréz anya, 1950)

Néhány szemléltető szöveg a IV–XX. századból

IV. század. *Senki se lépjen be a betegek helyére, aki maga nem beteg. Aki beteg, azt a ház előjárója vezesse el a betegek ebédlőjébe. – Az előjáró engedélye nélkül senki se merjen beteget látogatni. A ház előjárójának parancsa nélkül sem rokona, de még testvére sem léphet be oda.* (Regula S. Pachonii 52; 57)

IV. század. *Antal abba kinyilatkoztatást kapott a pusztaságban: «A Városban él valaki, aki hasonlít hozzád. Hivatására nézve orvos, aki vagyona fölöslegét a nélkülözőknek adja, és egész nap az angyalokkal együtt éneklí a Háromszorszent Éneket».* (A Szent öregek könyve, «Antal abba», 24. Ford. Baán István.)

IV. század. *Mivel Isten parancsa szerint vissza kell térniünk a földbe, melyből vétettünk, s össze vagyunk kötve a bűn következtében sokféle betegségnek alávetett testtel, ezért kaptuk meg az orvostudományt, hogy a betegeknek lehetőség szerint megkönnyebbülést szerezzén. – Ha már rászorulunk, igyekezzünk ezt a tudományt úgy felhasználni, hogy ne egyedül ezt tekintsük az egészség vagy betegség legfőbb okának, hanem mindig csak Isten dicsőségére és a lélek ápolásának mintájára forduljunk a gyógyszerek segítségéhez. Ha nem állnak rendelkezésünkre az orvostudomány segédeszközei, ne gondoljuk azt, hogy a szenvedésektől való szabadulásnak minden reménye csak ebben a tudományban lehet. – Testünk gyógyulása végett vállaljuk a különféle műtéteket, sőt az égetést és a keserű orvosságok bevitelét is.... Némely krónikus betegség esetében csak hosszú idő múltán s csak különféle fájdalmas kezelések végeztével várhatunk gyógyulást... Ha pedig egyesek nem helyesen alkalmazzák az orvostudományt, ezért még nekünk nem kell teljesen lemondanunk annak segítségéről... Nem volna helyes az Istentől kapott ajándékot elvetniünk csak azért, mert egyesek rosszul alkalmazzák azt; viszont egészségünk minden reményét az orvos kezeibe lerakni is állati butaság volna. Pedig néhány szerencsétlen szenvedőnél épp ezt látjuk: s ők nem áttal-*

ják néha még megmentőjüknek vagy megváltójuknak is nevezni orvosait. Persze ugyanakkor az orvosok minden segítségének visszautasítása már megátalkodottságra vallana. – Nem szabad teljesen elvetnünk az orvostudományt, de azért nem érdemes csak benne reménykednünk. Használjuk inkább ezt is úgy, mint a földművelést, ahol végül a termést mégis csak Istentől kérjük. Éppen így, amikor az ésszerűség alapján orvost hivatunk, azért továbbra se hagyjunk fel Istenbe vetett reménységünkkel. (Basileios: Aszkétikon 55,1–3.5.)

IV/V. század. Ha Isten szolgálja fájdalmról beszél, bár ez a fájdalom rejtve marad testében, habozás nélkül hinni kell neki. Mégis, ha a fájdalom gyógyítására olyat kér, ami kellemes, hacsak nem biztos hatású, az orvostól kell tanácsot kérni. (Regula S. Augustini 35)

XII. század. «A máj rossz emésztése». Ha valaki a legkülönfélébb ételeket mértéktelenül és válogatás nélkül fogyasztja, a táplálékok különféle nedveitől a mája károsodni fog és megkeményszik. Ennek következtében pedig az egészséges nedv, amelyet a májnak jótékony kenőcsként kellene valamennyi szervbe és testrészbe és testszövetbe küldenie, a különféle ártó nedvek miatt oly mértékben károsodik, daganat képződik, húsa meghasadozik, hogy az illető belesántul.

«Letargia» Némely ember szervezetében az ártalmas nedvek olykor olyan füstöt bocsátanak ki, amely egészen az agyukig ér, és úgy megfertőzi az agyukat, hogy megbolondulnak, mindent elfelednek, és teljesen érzéketlenek lesznek tőle. (Bingeni Szt. Hildegárd OSB /1098–1179/)

XII. század. Hozzád, a jóságoshoz vezetek szolgatársakat, akiket résztvevően testvéreknek neveztl, öregségtől és fájdalomtól meggyötörteket, szegénységtől elnyomottakat, sokféle betegségben szenvedőket és a testileg megcsönkültakat, minden tekintetben a megfelelő gondozást várókat, részben hogy megkönnyebbüljenek a fájdalomtól, felépüljenek az erőtlenségből és elnyerjék sebeik behegését, részben hogy megszabaduljanak az ínségtől és vigaszt találjanak az elegendő élelemben és takaróban. (A bizánci Pantokrator-monostor Typikonja, 1136. Ford. Moravcsik Gy.)

XIII/XX. század. Szt. Domonkos példájára, aki a beteg és bajban lévő testvérek atyja és vigasztalója volt, az előjárónak szorgos gondja legyen a betegekre, és még ha nem kéri is, adja meg nekik a szükséges felmentéseket. Ő is és az összes testvér szorgosan látogassák őket. – A betegség súlyosbodásával az előjáró, személyesen vagy más által, miután meghallgatta az orvos tanácsát, tapintatosan figyelmeztesse a testvért, hogy vegye fel a szentségeket. (Liber Constitutionum et Ordinationum Ordinis Fratrum Praedicatorum, 9. 11.)

XIII. század. *Ha valaki megbetegszik a testvérek közül, a többi testvér úgy szolgáljon neki, ahogy kívánná, hogy neki szolgáljanak* (Assisi Szt. Ferenc: Megerősített Regula, 6.)

XIII. század. Ez szentséges szűznek, Szent Margit asszonnak vala nagy kenyeröleti az beteg szororokhoz... Megmossa vala fejeket és lábokat a betegeknek, s mikoron szükséges vala, az ő hajokat ő fejekről tulajdon kezével elnyírja vala. Csak egyszer egy délben hét betegnek nyírja el hajokat. Megtisztéjtja vala az betegöknek ő ruhájokat, és megveti vala agyokat. Ha mikoron valamely beteg vet /hány/, okád vala és e szent szűz hamar valami edént nem lelhet vala, tehát Szent Margit asszon markát tartja vala az beteg eleiben, és azban vet vala. Iggyen örömet és nagy szerelemmel szolgál vala az betegöknek. – Egy időben az szolgálóleányok közül egy megbetegöle halálra. Mely betegnek minden teste igen varas és igen veres vala, úgyhogy egyebek utálnak övele bänni, de szent Margit asszon elmene és ez szegény beteget megférésté önne kezével és megmosá fejét és megnyírja fejét. Ezenképpen nagy szeretettel szolgálá néki. (Margit Legenda 1510)

XVI/XX. század. Mint Irgalmas Testvérek egyre teljesebben kívánjuk kifejezni Krisztusnak a beteg és szűkölködő ember iránti érzéseit, és azokat nyilvánvalóvá tenni irgalmasági cselekedetekkel: gyengévé válunk a gyengével, és úgy szolgáljuk őt, mint aki az Isten Országának kegyeltje, Hirdetjük neki az Atya szeretetét és az általános üdvösség misztériumát. Megvédjük jogait és odaadjuk érte életünket. – Midőn meghívást kaptunk, hogy Irgalmas Testvérek legyünk, Isten arra is kiválasztott, hogy apostoli életközösséget alkossunk, hogy közösségben éljük meg az Isten és a felebarát szeretetét. Minden embert testvériünknek tekintünk és főleg a gyengék és a betegek szolgálatának szenteljük magunkat. Szükségeik és fájdalmaik megindítják szívünket. Sürgetnek bennünket, hogy orvosoljuk azokat és segítjük elő személyes haladásukat. – A betegápolás adománya letéteményeseinek és felelőseinek tekintjük magunkat. Ez kifejezi Rendünk identitását. – Betegápolásunk eredete a Názáreti Jézus életében rejlik: Ő a Lélek által felkenve és küldve, hogy a szegényeknek a jóhírt megvigye és a betegeket meggyógyítsa, gyógyításait az Isten Országá elérkezésének messiási jeleként végzi és értékeli. Küldetésének tudatában kiváltképpen a gyengékhez, a betegekhez és a bűnösökhöz kerül közel. A szenvedőkkel szenved, azonosul a szegényekkel, a betegekkel és a rászorultakkal, és jelenlétének élő jeleivé teszi őket. Amit tehát közülük egynek is tesszünk, azt úgy tekinti, mintha vele tettük volna. – A betegápolás fogadalmával az előjárók iránti engedelmességben a betegek és a szükségét szenvedők ellátásának szenteljük magunkat. Kötelezzük magunkat, hogy nekik minden szükséges szolgálatot megadunk, még saját életünk veszélyeztetése árán is, teljesen Krisztus példáját követve, aki szeretetből halálra adta magát üdvösségünkért. (Istenes Szt. János /1495–1550/ Irgalmas Rendjének Konstitúciói, 1984. 3. 5–6. 20. 22. pont)

1. Magyar

- FELVINCZY György: *De conservanda bona valetudine. Liber Scholae Salernitanae*. Az Angliai Országban lévő Salernitana Scholának Jo Egessegről való Megtartásának módjáról írott Könyve. Melly most Magyarra fordíttatott és Rhythmusokban alkalmaztatott. Lőcse, 1694. (Az „Angliai” elírás!)
- WESZPRÉMY István orvosdoktor (1723–1799): *A Magyar Országi régi Orvos Doctorkról*. Pozsony, 1795.
- FENICZY: «Az irgalmasrend belgrádi házának emlékezete». *Magyar Sion* 3 (1865) 310–312.
- DEMKÓ Kálmán: *A magyar orvosi rend története*. Lőcse, 1892.
- WERTNER Mór: «Középkori magyar orvosok és gyógyszerészek». *Századok* 27 (1893) 599–608.
- WEBER Samu: «A gyógyászat első nyomai a Szepességben». *A Szepesi Orvos- és Gyógyszerész-Egylet Évkönyve*. Késmárk, 1899. 34–36.
- DOLENECZ József: «Az irgalmasok». *Vasárnapi Újság* 58 (1911) 26. sz. 518–519.
- Békefi Remig zirci apát: «Orvosok, betegségek és gyógyítás az Árpádok korában». *A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1912. Aug. 25–29-ig Veszprémben tartott XXXVI. Vándorgyűlésének történeti vázlatja és munkálatai*. Szerk. Kerekes Pál és Csiki Ernő. Franklin Társulat, Budapest, 1913. 183–193.
- ACKERMANN Kálmán: «Kórház és betegápolás az őskereszténységben». *Magyar Kultúra* 5(1917) I. 253–256.
- BARADLAI János: «A magyar bencések egészségügyi tevékenysége a királyság első évszázadaiban». *MKult* 32(1929) I. 294–299.
- Dr. med. MAYER Ferenc Kolos: «Nagy Albert, a középkori orvostudós». *MKult* 33(1929) II. 353–362.
- KORBULY György: «Egészségápolás». *Magyar Művelődéstörténet*. Kiadta a Magyar Történelmi Társulat, é.n. /Budapest, 1940 körül/. I. 357–371.
- BORSA Gedeon: «A Szt. Antalról nev. Ispotályos Rend Magyarországon terjesztett nyomtatványai». *OSzK Évkönyv* 1961. 223–231.
- BÁLINT Sándor: «A Szeged-Alsóvárosi ferencrendi kolostor hajdani gyógyító tevékenysége és orvosi szakkönyvei». *Comm.Hist Artis Med.* 73–74(1974) 173–177.
- KAPRONCZAY Katalin: «Egy elfeledett középkori betegség. Szent Antal tüze». *Orvosi Hetilap* 1975. 3.sz. 2728–30.
- SASVÁRI László: «Magyarországi egyházi betegellátó intézetek és testületek a XIX. század második felében». *Orvostört. Közl.* 97–99(1982) 209–218.

- SASVÁRI László: «A hazai irgalmasok betegápoló munkájáról». *Orvosi Hetilap* 126(1986) 22.sz. 1362–1363.
- SASVÁRI László: «A magyarországi betegápoló Irgalmas Rend működése (1867–1918)». *Comm. Hist. Artis Med.* 115–116(1986) 125–177.
- SASVÁRI László: «Szerzetesnővérek betegápoló és szociális tevékenysége Magyarországon /1867–1918/», «A magyarországi betegápoló irgalmas rend működése /1867–1918/». *Orvostört. Közl.* 113–114; 115–116.(1986) 121–128. 125–137.
- SASVÁRI László: «Szerzetesnővérek intézményes szeretet-szolgálat Magyarországon 1918-ig». *Vigilia* 52(1987) 357–361.
- HERTZKA, Dr. Gottfried: *Így gyógyít Isten. Szent Hildegárd gyógymódja*. Ford. Dr. Szenthelyi Molnár István. Makrovilág, Budapest, 1989.
- SÜLE Tamás: «Az Irgalmas Rend pécsi kórházának története». *Baranya*, 1991. 189–198.
- DOBLER Magda: «Magyarországi szerzetesrendek gyógyító hagyománya». BÁRDOS I. – BEKE M. (szerk.): *Egyházak a változó világban*, Esztergom, 1991. 435–436.
- GRYNAEUS Tamás: «A pálosok orvosló tevékenységének egy elfeledett emlékről». *Pálos rendtörténeti tanulmányok* I. Budapest, 1994. 234–236.
- b.l.: «A kamillianusokról. Nyílt és rejtett sebek gyógyítói.» *Új Ember* 1996. febr. 11.
- SCHULTHEISZ Emil: «A hazai orvoscépzés története a nagyszombati orvosi kar felállításáig». *Orvostörténeti Közlemények*, 1997. Suppl. 21. 185–196.
- VIDA Tivadar: «A szerzetesregulák egészségügyi és karitatív elemei». *Ökumenika* 3(1997) 29. sz. 7–16.
- PINTÉR József: *Gyógyítás és erkölcs*. Kairosz, Budapest, 2003. «Középkor. Az orvostudományi egyetemek». 70–86.
- HILDEGARD von BINGEN OSB: *Okok és gyógymódok*. Ford. Magyar László András. Kairosz, Budapest, 2004.
- MAYER, Johannes Gottfried – Dr. med. UEHLEKE, Bernhard – P. SAUM, Kilian: *Kólostori gyógyászat*. Ford. Almássy Ágnes, Károlyi Eszter és Szilágyi Eszter. Magyar Könyvklub, Budapest, 2004.
- FÜHRKÖTTER, A. – SUDBRACK, J.: «Hildegard von Bingen». *Nagy misztikusok*. Ford. Trautwein Éva. Kairosz, 2005. 125–144.

2. Nemzetközi

- VEZIN Dr., Hermann: *Über Krankenhäuser, die Krankenpflege durch christliche Gemeinschaften und über Wirksamkeit französischer, englischer und russischer Frauen in den Hospitälern der Krim und der Türkei*. Münster, 1858.
- Corpus Medicorum Graecorum*, Berlin, 1914-től.

- MAYER, Claudius Franz: Das Zeitalter Mönchs- und Priestermedizin in Ungarn. Kyklos, Jahrbuch für Geschichte und Philosophie der Medizin, Band 3. Georg Thieme Verlag, Leipzig, 1930. 354–394.
- ORIENT, J.: *Die Entstehung der Mönchsorden und geistlichen Ärzte, Spitäler und Apotheken in Siebenbürgen*. Mittenwald, 1934.
- CRAEMER, U.: *Der Arzt und das Heilwesen im Mittelalter*, München, 1961.
- SCHELENZ, Hermann: *Geschichte der Pharmazie*. Hildesheim, 1962.
- MAGOULIAS, H. J.: «The Lives of the Saints as Sources of Data for the History of Byzantine Medicine in the Sixth and Seventh Centuries». *Byzantinische Zeitschrift* 57(1964) 128–133.
- Schipperges, H.: *Die Benediktiner in der Medizin des frühen Mittelalters*, Lipcse, 1964.
- BULLOUGH, Vern L.: *The development of Medicine as a Profession The Contribution of the Medieval University to Modern Medicine*. Hafner Publ. New York, 1966. (Salerno, Montpellier, Bologna, Paris) 46–73.
- PROBST, Christian: *Helfen und heilen. Hospital, Firmarie und Arzt des Deutschen Ordens in Preussen bis 1525*. Verlag Wissenschaftliches Archiv, Bad Godesberg, 1969.
- SAVARE, Claudine: *L'assistance aux malades dans les monastères de Province*. Marseille, 1972.
- DUFT, J.: *Notker, der Arzt, Mönchsarzt im frühmittelalterlichen St. Gallen*. Sankt Gallen, 1972.
- CAPUTO, P. – TORRE, D.: *L'assistenza ospedaliera e farmaceutica nell'Abbazia di Casamari*, Casamari, 1972.
- GINDELE, Corbinian: «Die Frühgeschichte klösterlichen Krankendienstes». *Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktiner Ordens* 84(1973) 451–458.
- RICHARDS, Peter: *The Medieval leper and his northern heirs*. D.S. Brower, Cambridge, 1977.
- KAUFFMANN, Christopher J.: *Geschichte der Alexianerbrüder von 1789 bis zur Gegenwart (The Ministry of Healing)*, Dienst am Kranken. II. Aachen, 1978.
- MOULIN, L.: «L'infirmier». *Les religieux au moyen âge. X–XV. siècle*. Hachette, 1978. 217–220.
- VOGÜÉ, A. – ZIMMERMANN, G.: «Medicina». *Dizionario degli Istituti di Perfezione (DIP)* V. 1125–1134.
- VOLK, R.: *Gesundheitswesen und Wohltätigkeit im Spiegel der Byzantinischen Kloster-typika*. München, 1983.

- KAZHDAN, Alexander: «The Image of the medical Doctor in Byzantine Literature of the tenth to twelfth centuries». *Symposium on Byzantine Medicine*. Dumbarton Oaks Papers 38. 1984. 43–51.
- BACHMANN, Ulrike: *Medizinisches in den Schriften des griechischen Kirchenvaters Johannes Chrysostomos* (Diss.) Düsseldorf, 1984.
- SEMLER, Josef: «Die Sorge um den kranken Mitbrüder im Benediktinerkloster des frühen und hohen Mittelalters». WUNDERLI, Peter (Hrsg.): *Der kranke Mensch in Mittelalter und Renaissance*. Droste Verlag, Düsseldorf, 1986. 45–59.
- DIMIER, Anselme: «Infirmières cisterciennes». *Mélanges à la mémoire du P. Anselme Dimier*, présenté par Benoît CHAUVIN. Pupillin, 1987. 805–825.
- BELL, David N.: «The English Cistercians and the Practice of Medicine». *Cîteaux* 40(1989) 139–173.
- The Orthodox Dictionnary of Byzantium* 1991. II. 1327–28.
- JACQUART, Danielle: *La science médicale occidentale entre deux renaissances (XIIe–XVe s.)*. Ashgate, Hampshire, 1997. «Le sens donné par Constantin l'Africain à son oeuvre: les chapitres introductifs en arabe et en latin». 71–89.
- SCHMITZ, Rudolf: *Geschichte der Pharmazie*. Govi Verlag, Eschborn, 1998. «Salerno als civitas Hyppocratica. Toledo. Montpellier». 281–292. 478–481.
- COURTENAY, William J.: «Curers of Body and Soul. Medical Doctors as Theologians». BILLER, P. – ZIEGLER, J.: *Religion and Medicine in the Middle Ages*. York Medieval Press, 2001.
- „Klostermedizin“. *CChronik, Themenheft* 109(2002): Roth, H. J.: «Das Kloster, Ort der Heilung, Stätte des Heils». 161–168. – AUST, M.: «Das Kloster als Krankenhaus». 169–182. – MAYER, J.G.: «Zu Geschichte und Geist der Epoche der Klostermedizin». 183–198. – ANAGNOSTOU, S.: «Die Missionsmedizin der Jesuiten in Mittel- und Südamerika (XVI–XVIII.Jh.)». 241–253. – RICHTER, C.: «Zwischen Kreuz und Krankenpflege. Medizinische und pharmazeutische Aspekte im Werk des spätmittelalterlichen Deutschordensritters Heinrich von Pfalzpaint». 277–284.
- STATHAKOPOULOS, Dionysios Ch.: *Famine and Pestilence in the Late Roman and Early Byzantine Empire*. Ashgate, Birmingham, 2004.
- RIEGER, Berndt: *Traditionelle europäische Medizin: Heilkunst und Rezepte der Mönche und Kräuterhexen*. Herbig, München, 2005.
- BAUM, Agnes: *Klostermedizin mit der Kraft der Hl. Hildegard*. Leoben–Wien, 2005.

CONTRIBUTIONS TO THE MEDICAL ACTIVITY OF MONKS

What is the cause of illness, suffering and inevitable death? Monks, from the very beginnings, answered these eternal human questions with acts. Until the 15–16th centuries, for nearly one and a half millennium, it was the monks belonging to different orders who had taken care of the sick and carried out the evangelical task of healing. This is testified among others by the earliest rules (Pachomius, Basil, Augustine, Benedict, Isidore of Seville), the stories of the *Apophthegmata Patrum*, ground-plans of hospitals and illustrations of orchards where herbs were grown, as well as by collections of recipes. The name of *Constantinus Africanus OSB* who had translated into Latin different Greek and Arabic works and with whom the second epoch of the *Salernitan School of Medicine* began, also has to be mentioned. In the Middle Ages medical centres equipped with pharmacies came into being around the Benedictine, Cistercian and Carthusian monasteries. During the Crusades the different orders of the knights also joined healing activity and the spread of leprosy created a new order.

We have only sporadic data concerning healing activity from the history of the Byzantine Empire. The most complete description has survived to posterity in the *typikon* of the *xenodocheion* (hospital) founded by *st. Irene* (*Piroska* in Hungarian) wife of *John II Comnenus* and daughter of *St. Ladislas*, King of Hungary. The first data demonstrating the healing activity of monks in Hungary survived from the 12th century. Since laws issued by the Church soon prohibited priests from making surgical actions, healing and taking care of the sick henceforth remained for the monks. Albeit, medical education in Europe increased the number of erudite doctors of medicine, monks could hardly take part in this training. Cardinal *Péter Pázmány* when founding the university in the town of *Nagyszombat* also planned to set up a medical faculty, which, unfortunately he was unable to realize. With the appearance of new orders (*Fratres misericordiae*, *Camillians*) the service of the sick became more organized. Jesuits were famous for their activity in the field of pharmacology. Male monks could get admittance to universities of medicine only in the 19th century, while nuns much later, only in the 20th century. Further information can be obtained from books both in Hungarian and foreign languages.

ADALÉKOK ANTIOCHIAI SZENT MARGIT ÁRPÁD-KORI TISZTELETÉHEZ

Néhány évvel ezelőtt Orbán Imre szegedi kollégám közel két évtizedes kutatómunka után doktori disszertációt nyújtott be és ezzel egy időben monográfiát jelentett meg Antiochiai Szent Margit középkori kultuszáról.¹ Orbán Imre Szent Margittal kapcsolatos kutatómunkáját kezdettől fogva nyomon tudtam követni.² Az a megtisztelő feladatot kaptam, hogy a doktori disszertációként is benyújtott munkáról opponensként bírálatot mondhattam. Orbán Imre doktori értekezéséről igen elismerő véleményem volt és számos új eredményét hosszan tudnám sorolni. Különösen jónak tartom könyvének azon részeit, ahol Antiochiai Margit és Árpád-házi Szent Margit kultuszának kapcsolódását mutatta be. A monográfia Margitokon kívül igen fontos megfigyeléseket tartalmaz a vértanú szüzek – elsősorban Alexandriai Szent Katalin, Szent Borbála és Szent Dorottya – középkori magyarországi tiszteletével kapcsolatban is. Egy jó munka mindig továbbgondolásra készíti az olvasót és így jártam én is az opponálásra elvállalt disszertációval.

Megjegyzéseim a könyv III. fejezetéhez, „A magyarországi tiszteletének kialakulás és fénykora„ részhez, tehát a középkori kultuszhoz kapcsolódnak.³ Elsősorban a Margit-kultusz 13. század eleji magyarországi felerősödésének problémájához szeretnék adalékkal szolgálni. Orbán Imre helyesen hangoztatja, hogy a Margit-tisztelet előtérbe kerülésének oka nem kizárólag II. András 1217-es szentföldi ereklyevásárlása,⁴ hanem ez a kultusz 11–12. századi erőteljes jelenlétéből is levezethető. A fejedelmek Magyarországra kerülését tekinti azonban Margit-tisztelet 13. századi fel-

---

¹ Orbán Imre: „Ecce, iam vici mundum!” Antiochiai Szent Margit tisztelete Magyarországon. Budapest, 2001. (a továbbiakban: Orbán: Szent Margit tisztelete).

² Orbán Imre: Miért éppen Margit? Álmos herceg kolostoralapításairól. In: Aetas 1997/2–3. (a továbbiakban: Orbán: Miért éppen Margit) 42–50.; Orbán Imre: Antiochiai Margit, a sárkány és a szülő nő. In: Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendőes Makk Ferenc tiszteletére. Szerk.: Piti Ferenc, Szeged, 2000. 401–419.; Orbán Imre: Antiochiai Szent Margit legendája. In: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 2000/1–4. 5–40.

³ Orbán: Szent Margit tisztelete 93–130.

⁴ Scriptores rerum Hungaricarum I. Ed. Szentpétery, E. Budapest, 1937. 466.

erősödésének közvetlen indítékául.⁵ Bizonyosan nagy szerepe volt Margit kultuszának megnövekedésében annak, hogy fejedelmek Magyarországra kerültek. Fel kell azonban vetni, hogy a szentföldi gazdag ereklyekínálatból miért éppen Margit-relikviát vásárolt az uralkodó? A vásárlás indítéka véleményem szerint az Árpádok 12. század végi szenttisztelete, a kultusz tudatos erősítésének szándéka. Így 1217 nem kiindulópont, hanem okozat a Margit-tisztelet felerősödésében. Egy igen intenzív magyarországi kultusz bizonyítéka és II. András király részéről ennek tudatos támogatását jelenti az 1217-es ereklyevásárlás.

A Margitnak szentelt bencés és premontrei kolostorok alapítása is ezt sejteti. Hahót,⁶ Garáb,⁷ Pornó⁸ és Hatvan⁹ létrejöttének pontos idejét nem ismerjük, de inkább datálhatók a 11. század végére, illetve a 12. század második felére, végére mint sem 1217 utáni évekre. Hahót talán királyi, a másik három az udvarral kapcsolatot tartó előkelők alapítása lehetett. Pornó létrehozói, a Ják nemzetség előkelői közül többen magas udvari méltóságot töltöttek be a 12–13. század fordulóján. Például Mike nádor volt, a monostort alapító Csépán pedig horvát bán.¹⁰ Nem kizárható, hogy a dinasztia szent tiszteletét leképezve, azt utánozva választották ki saját monostoruk védőszentjét az udvari méltóságot viselők családjai.

Feltétlenül meg kell vizsgálni, hogy az Árpádok családjában a 12–13. század fordulóján jelen van-e az intenzívebb Margit-kultusz. Elég, ha rápillantunk az Árpád-ház 12. század végi geneológiájára és igenlő választ adhatunk a kérdésre. Orbán Imre dolgozata szépen bemutatja, hogy a keleti egyházban is nagy tisztelete volt Margitnak. III. Béla Bizáncban nevelkedett és első házasságát is Bizáncba kötötte. 1170 elején feleségül vette Châtillon Annát, más néven Antiochiai Annát. III. Béla első felesége Antiochia fejedelmasszonyának, Konstanciának és Châtillon Raynald keresztoszlovnak leánya lett.¹¹ A házasság után a fiatal pár elhagyta Konstantinápolyt

---

⁵ Orbán: Szent Margit tisztelete 112.

⁶ Már a 11. század végén fennállt, a hagyomány Szent László korára teszi alapítását. Romhányi 22–23.

⁷ A szerémségi bencés monostort szintén a 11. század végén hozták létre. Romhányi 20.

⁸ A 12. század végén alapították a Ják nemzetséghez tartozó előkelők bencés monostorként, majd a 13. század elején a ciszterciekhez került, akik 1234-ben telepítették be. Romhányi 44.

⁹ A premontrei prépostság létrejöttét az 1150–1180 közötti időszakra tehetjük. Romhányi 24.

¹⁰ Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Budapest, 1900. (reprint, 1995) 706.

¹¹ Makk Ferenc: Anna (Antiochiai) magyar királyné. In: Korai magyar történeti lexikon. Főszerk. Kristó Gyula, Budapest, 1994. 47.

és előbb Antiochiába, majd Jeruzsálembe ment.¹² III. Béla tehát személyesen is járt Antiochiában. 1172-ben Magyarország királynéjává lett Anna Szent Margit kultuszának központját jelentő városból származott. Anna és férje, III. Béla tudatosan felkarolta és Magyarországon is támogatta Antiochiai Margit megbecsülésének előtérbe kerülését. Margit-tisztelete egyfajta kapcsot jelentett Bizánc és az uralkodó pár új hazája között. Margitot egyaránt tisztelték Bizáncban, a Szentföldön és Magyarországon, Álmos alapításait követően pedig a dinasztia is legalább két Margitnak dedikált egyházzal rendelkezett.¹³ Ráadásul az egyik III. Béla és Anna székhelyének, az esztergomi királyi palota közelében, Dömösön volt. Az Antiochiai Anna támogatta kultusz megerősödése a királyné halála után sem tört meg. Ebből a szempontból sokat mondó, hogy III. Béla második felesége, a francia származású Capet Margit is a szent nevét viselte.

Felvetésemet, hogy III. Béla és Antiochiai Anna hozzájárult Margit tiszteletének előtérbe kerüléséhez, alátámasztja Margit keresztnév jelentkezése az Árpádok névadásában. Az Árpád-ház geneológiája szerint az ismert nevű Árpád-házi leányok közül a 12. század végéig senki sem viselte ezt a nevet. Antiochiai Anna királyné első leányának viszont Margit nevet adták a keresztségben.¹⁴ A geneológiai szakirodalom azonban leányt két néven ismeri. Margit 1185-ben Isaakios Angelos császárral kötött házassága idején Bizáncban a Mária nevet vette fel.¹⁵ Margit mellett így időnként, elsősorban a bizánci forrásokban, Mária névvel is említik a leányt. Orbán Imre kutatásai bizonyítják, hogy Antiochiai Szent Margitot a keleti keresztények Marina név alatt tisztelték.¹⁶ Úgy tűnik, hogy sem az Árpádok névadási gyakorlatában, sem a 12–13. századi magyarországi névadásban nem gyökeresedett meg a bizánci Marina névalak.¹⁷ Mindez jelzi, hogy a 12. század végén, hogy a Bizáncból ért impulzusok

---

¹² III. Béla emlékezete. Szerk. Kristó Gyula és Makk Ferenc. Budapest, 1981. 13–14.; Konstantinápolyból Antiochián keresztül lehetett Jeruzsálembe jutni. Westermann Großer Atlas zur Weltgeschichte. Braunschweig, 1956.¹⁰ 64–65.

¹³ Álmos herceg által a 12. század elején alapított dömösi prépostság és a meszesi bencés kolostor mellett későbbi hagyomány szerint még a hahóti bencés monostor létrejötte is az uralkodó házra mehet vissza. Romhányi 15., 22. és 36., Orbán: Miért éppen Margit 42–50.

¹⁴ Margit 1175-ben született. Kristó Gyula – Makk Ferenc: Árpádok. (a továbbiakban: Kristó-Makk: Árpádok) In: Korai magyar történeti lexikon. Főszerk. Kristó Gyula, Budapest, 1994. 64. és Makk Ferenc: Margit. In: Uo. 443. Wertner Mór: Az Árpádok családi története.

¹⁵ Moravcsik Gyula: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Budapest, 1984. 259.

¹⁶ Orbán: Szent Margit tisztelete 36–37. és 63.

¹⁷ A magyar személynévanyagban a 13. század második felében találkozunk a Marina névvel és akkor is csupán két alkalommal. Fehértói Katalin: Árpád-kori személynévtár (1000–1301). Budapest, 2004. (a továbbiakban: Fehértói Árpád-kori személynévtár) 519.

már erős, meggyökeresedett Margit-kultuszt találtak. A bizánci hatások hasonlítottak a magyar gyakorlatához, így a Marina névalak nem tudta háttérbe szorítani a Margit nevet. Az Árpádok névanyagában a 12. század végén bekerült Margit névvel a 13. század folyamán még kétszer találkozunk. IV. Béla két leánya is ezt a nevet viselte. 1225 körül született leány talán az 1222 körül harmadszori megözvegyülése után hazatelepült és a Szerémség kormányzását átvevő Margit-Mária után kapta ezt a nevet. A névválasztásban természetesen már szerepet játszott az 1217-ben az Árpádok kincstárába került fejedelmek is. Margit 1242-ben a tatárjárás idején halt meg és IV. Béla ugyan ebben az esztendőben született újabb, szám szerint nyolcadik leánya szintén ezt a nevet kapta.¹⁸ Az Árpádok-családjában és az udvarban a 12. század végén felerősödött Antiochiai Szent Margit tisztelete és ez kihatott az udvarral szoros kapcsolatot tartó méltóságviselők által alapított templomok védőszentjeinek kiválasztására is. A magyar névanyagban a Margit név a 12. század közepén bukkan fel, általánossá azonban csak a 13. század elejétől vált. Sőt a kedvelt női nevek között említhetjük az Árpád-kor utolsó századában.¹⁹

Talán nem járunk messze az igazságtól, ha Margit kultuszának megerősödését még egy tényezővel összefüggésbe hozzuk. Ez III. Béla udvarában a kereszties eszme jelentkezése. A Szentföldet veszélyeztető erők ellen hadba indulók a gonoszt legyőző, a sárkány fölé kerekedő Margit tiszteletével támogatást reméltek. A kereszties eszme és Margit kultuszának összekapcsolódását mutatja a stefaniták (Karcsa) és johanniták (Csurgó) egy-egy ilyen titulusú temploma is.²⁰

II. András személyében összekapcsolódhatott a két motívum. Édesanyja, Margitot származásánál fogva is kiemelten tisztelő Antiochiai Anna volt. II. András tovább vitte a családi tradíciót, másrészt ő volt az, aki örökölte, majd teljesítette apja kereszties fogadalmát. Véleményem szerint az 1217-es ereklyevásárlás nem kiindulópontja volt Antiochiai Szt. Margit kultusz előtérbe kerülésének, hanem a néhány évtizede a dinasztia és az udvar tagjai körében megerősödött tisztelet következménye. A vásárlás ténye mögött húzódó családi vonatkozásokat erősíti talán az, hogy a megszerzett ereklyét II. András a szepesi prépostságban helyezte el, abba a királyi társaskáptalanban, amelyet vélhetőleg apja hozott létre.²¹ Az 1217-es ereklyevásárlás

¹⁸ Kristó-Makk: Árpádok 65.

¹⁹ Fehértói: Árpád-kori személynévtár 516–517.

²⁰ Orbán: Miért éppen Margit 45., Mező András: Patrocíniumok a középkori Magyarországon. Budapest, 2003. 238. és 240.

²¹ Pirhalla Márton: A szepesi prépostság vázlatos története. Lőcse, 1899.14., Orbán: Szent Margit tisztelete 112.

jelentősége abba rejlik, hogy Margit megerősödő tisztelete átlépte a dinasztia és az udvar kereteit és országosan előtérbe került.

Orbán Imre kiemeli Szent Margit nyolc ma ismert ábrázolása közül négy együtt szerepel Szent László király legendájának képi bemutatásával.²² Bálint Sándor nyomán²³ nem tartja kizártnak, hogy Lászlóhoz hasonlóan Margitnak is területvédő funkciója lehetett és nem lehetett idegen a patrona Hungariae funkciótól. Ki kell véleményem szerint azt is emelni, hogy Szent Margit tiszteletének 12. század végi és 13. század eleji felerősödése egybe esett Szent László 1192-es kanonizációját követően kultuszának kialakulásával. Mindkét szent esetében a tisztelet elsődleges szorgalmazója III. Béla és családja volt. A két kultusz a 12–13. század fordulóján bizonyos fokig összekapcsolódott és hasonló értelmezést kapott, így képi ábrázolásuk is több esetben együttesen jelentkezett.

---

²² Orbán: Szent Margit tisztelete 119.

²³ Bálint Sándor: Ünnepi kalendárium II. Budapest, 1977. 39.

ADALÉKOK ANTIOCHIAI SZENT MARGIT ÁRPÁD-KORI
TISZTELETÉHEZ

This study provides data to the gradual strengthening of the cult of Saint Margaret in Hungary in the thirteenth century. It focuses on the motif of Andrew II., why he specifically purchased the relic of Saint Margaret of Antiochia during his crusade, in 1217, on the Holy Land. The motif should be looked for in the reverence for saints from the part of the Arpadian dynasty at the end of the twelfth century. The clear intent of reinforcing the cult of Saint Margaret can be revealed. Andrew II's father, Bela III. (1172–1196) was educated and married in Byzantium as well. His first wife was Anne of Chatillon (Antiochia), the daughter of the princess of Antiochia. Having married they left Constantinople and went to Antiochia, then to Jerusalem. So Bela III. personally visited Antiochia and his wife, the Hungarian queen came from the very centre of the cult connected with Saint Margaret. The veneration of Saint Margaret meant a sort of bond between Byzantium and the new home of the young couple, since this saint was respected in the Byzantine Empire and Hungary as well. Bela III. and Anne of Antiochia contributed to the cult of Saint Margaret, testified by the appearance of the Christian name of Margaret in the dynasty. Their first daughter was christened Margaret, which name had not been used before by the Arpadian dynasty. The reverence for Saint Margaret was characteristic for the aristocrats as well; who, being loyal to the royal court, often chose Margaret as patron saint for the churches.

As far as the reinforcement of the cult of Saint Margaret is concerned, another factor can be mentioned; namely the crusading idea of the royal court of Bela III. The troops gathering against the forces endangering the Holy Land yearned for support from Margaret, who defeated the evil and overcame the dragon. The combination of crusading idea and the cult of Margaret is testified by the church of Karcza (Stephanists) and Csurgó (Johannites).

The two motifs, the domestic and crusading ones, were connected through the person of Andrew II. His mother, Anne of Antiochia, due to her origin as well, respected Saint Margaret. On one hand Andrew II. followed the domestic tradition and on the other hand inherited and fulfilled his father, Bela III's crusading vow. The purchase of relic in 1217 did not mean the beginning of reinforcing the cult of Saint Margaret, but rather the result of her increasing veneration by the Arpadian dynasty and the royal court starting a few decades earlier.

A KÖZÉPKORI TEMESVÁR POLGÁRAI ÉS LAKÓI

Egyik előző munkánkban rámutattunk arra, hogy a középkori Temesvár polgáira a korabeli oklevelek a *cives et hospites* kifejezéssel utalnak.¹ Míg a temesvári vendégeket (*hospites de Themeswar*) 1341-ben említi írott forrás először, addig a polgárok (*cives de Temaswar*) a csanádi káptalan 1342. február 9-én kiadott oklevelében bukkannak fel legkorábban. A temesvári polgárok egy különálló csoportja pedig, nevezetesen a kereskedők (*mercatores de nostra civitate Themeswar*), Zsigmond király 1415. január 13-án, illetve Csáki Miklós erdélyi vajda ugyanezen év szeptember 15-én kelt oklevelében szerepelnek első ízben az írott forrásokban.

Név szerint említett temesvári polgárokkal – Mihály fia Bálint és Somlyóinak mondott Vehul (Vecul, esetleg Uthul) személyében – 1361-ben, Erzsébet királynő oklevelében találkozunk legkorábban. A 15. század elejétől aztán egyre több olyan kútfő maradt fenn, amelyben név szerint szerepelnek a temesvári polgárok. Ezekben az esetekben az illető polgár keresztnéve mellett vagy apjának a keresztnévét (*Sebastianus Georgii de Temesuar*) vagy foglalkozásának (*Johannes corrigiator de Themeswar*) a megjelölését olvashatjuk, amihez még hozzákapcsolódhat lakóhelynek a feltüntetése is. Elvértve arra is van példa, hogy a név arra a településre is utal, ahonnan maguk a temesvári polgárok vagy családjuk származott: (*Vehul [Uthul?] dictus de Somplijo civis de Themeswar*). Az alábbiakban tételesen felsoroljuk azokat az adatokat, amelyek temesvári polgárok emlékét őrizték meg a középkorból.

---

¹ István Petrovics: Foreign Ethnic Groups and Urban Development in Medieval Hungary: the Case of Temesvár. *Analele Banatului. Serie nouă. Archeologie-Istorie. V.* Timișoara, 1997. 235–245. Lásd még: István Petrovics: Urban development in the Danube-Tisa-Mureș Region in the Middle Ages. *Analele Banatului. Serie nouă. Archeologie-Istorie IX.* 2001 (Timișoara, 2002). 390–397; István Petrovics: Foreign Ethnic Groups in the Towns of Southern Hungary (sajtó alatt).

Gyűjtő/összefoglaló elnevezés

1341. 05. 19. Aradi káptalan	hospites de Themeswar ²
1342. 02. 09. Csanádi káptalan	cives de Temesuar ³
1373. 06. 18. I. Lajos király	iudici, iuratis et civibus ac hospitibus de Temesuar ⁴
1415. 01. 13. Zsigmond király	mercatores de nostra civitate Thèmeswar ⁵
1487. 10. 02. Mátyás király	cives et inhabitatores civitatis nostre Thèmeswariensis ⁶
1494. 12. 28. János bártfai káplán	28 külföldön tartózkodó temesvári zarándok (egyházi és világi) Velencében visszafordul a római zarándokútról (Et etiam de Themeswar XXVIII reversi sunt,...) ⁷

Név szerint ismert polgárok, lakosok

1361. 09. 01.	Valentinus filius Michaelis et Vehul (Utul/Ve-cul?) dictus de Sumplijo cives de Themeswar ⁸
---------------	--

² Oklevelek Temesvármegye és Temesvárváros történetéhez. Másolta és gyűjtötte Pesty Frigyes. A Magyar Tudományos Akadémia Tört. Bizottsága rendeletéből sajtó alá rendezte Ortway Tivadar. I. 1183–1430. Temesvármegye és Temesvárváros története IV. (a továbbiakban: TEMES) Pozsony, 1896. 69–71.

³ Uo. 71.

⁴ Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai levéltár (a továbbiakban: DL.) 41 906.

⁵ TEMES 493–494.

⁶ Pesty Frigyes temesközi-szörénységi irathagyatéka. (a továbbiakban: PESTY HAGYATÉK) A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. Kézirattár. MS. 4900.

⁷ Bártfa szabad királyi város levéltára. 1319–1526. Összeállította Iványi Béla. I. Budapest, 1910. 465. (3167. sz. oklevél). Vö. Csukovits Enikő: Középkori magyar zarándokok. História Könyvtár. Monográfiák 20. Budapest, 2003. 111., 123.

⁸ Petrovics István: Adalékok a középkori Temesvár kereskedelmi kapcsolataihoz. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. (a továbbiakban: AUSZ) CIX. Szeged, 1999. 34.

1390/1398/1402	Michael filius Benedicti olim iudex/civis de Themeswar és testvére (frater) Jacobus [Poztos dicti] ⁹
1405. 08. 30.	Johannes dictus de Jenew és Dyonisius filius Johannis iobagio regalis de Paznad cives de Themeswar ¹⁰
1411. 01. 13.	Johannes corrigiator ¹¹
1424. 10. 20.	Benedictus filius Michaeli Poztos dicti de Themeswar (nobilis vir) ¹²
1429. 08. 27.	Jacobus Zyggig civis de Themeswar ¹³
1440. 10. 04.	Kyes Miklós ¹⁴
1451. 01. 18.	Johannes literatus civis de Themeswar ¹⁵
1458	Dorothea, uxor Emerici institoris de Themesuar, filia judicis civitatis; ¹⁶
	Johannes, sellator de Themesvar (et) filius suus Philipus nomine VIII annorum ¹⁷

⁹ TEMES 185–189., 195–198., 318–323.

¹⁰ Dl. 92 246.

¹¹ TEMES 439.

¹² Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai fényképgyűjtemény (a továbbiakban: Df.) 260 269. Az oklevél szövege kiadva: Adrian Andrei Rusu-Ioan Aurel Pop-Ioan Drăgan: Izvoare privind evul mediu Românesc. Țara Hațegului în secolul al XV-lea. (1402–1473). Cluj-Napoca, 1989. 73.

¹³ TEMES 626.

¹⁴ Dl. 36 390., Jakó Zsigmond (szerk.): A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei. I. 1289–1556. Budapest, 1990. 277. sz. regesztá.

¹⁵ Dl. 102 523.

¹⁶ Ive Mažuran: Čudesá Ivana Kapistrana. Miracula Ioannis de Capistrano, Ilok A.D. 1460. (Historijski Archiv u Osijeku. Fontes Historiam Essekini et Slavoniae Spectantes 4.) Osijek, 1972. 33.

¹⁷ Uo. 60–61.

1459. 10. 13.	Demetrius, filius Georgii Sclavi de Temesvar vel Georgii Thot etatis IX annorum ¹⁸
1459	Elena uxor Johannis institoris de Temesuar et filius eorum, Ladislaus etate XVIII mensium ¹⁹
	Nicholaus Teg de Temesvar ²⁰
	Valentinus clericus de Temesvar ²¹
	Pellifex in Temesvar ²²
1474. 07. 05.	Georgius Marazy filius Blasij de eadem Maraz civis civitatis Themeswar ²³
1490. 01. 12.	Stephanus Magnus de Themeswar Blasius Pethew de Themeswar Bartholomeus Besenew de sepedicto Themeswar ²⁴
1492. 04. 27.	Michael Thorsa civis civitatis Themeswar ²⁵
1498. 06. 22.	providus Briccius Thot consocius noster ²⁶
1507. 03. 17.	circumspectus Ladislaus Mezaros civis oppidi Themeswariensis ²⁷

---

¹⁸ Uo. 71.

¹⁹ Uo. 73.

²⁰ Uo. 70.

²¹ Uo. 74.

²² Uo. 74.

²³ Dl. 73 028. Az oklevél szövege kiadva: Pesty Frigyes: A szörényi bánság és Szörény vármegye története. III. Budapest, 1878. (a továbbiakban: PESTY 1878) 85–86.

²⁴ PESTY HAGYATÉK MS. 4900.

²⁵ Dl. 19 838.

²⁶ Df. 245 532.

²⁷ Dl. 59 966.

1508	Michael juratus civis de Themeswar ²⁸
1500/1510	Temesvári Bodók ²⁹
1520	domina Elizabeth relictā condā Petri Kys de Themeswar ³⁰
1523	Johannes Olaah Nicolaus Zolga Ladislāus Matheiji cives civitatis nostre Themes- wariensis ³¹
1523. 08. 15.	Michael Thorsa iuratus civis ³²
1523. 10. 31.	Georgius Sarko de Themeswar, Radycz de The- meswar, Woythyn de Themeswar, Paulus Twr- kos de Themeswar ³³
1528. 04. 11.	Lucas Warga de dicta Themeswar ³⁴
1537. 02. 02.	Emericus Schneyder, Dionisius Kalmar, Bona Kromer, Andreas Czettenpfennig, Jorg Kyrsh- ner, Sygmund Rwbler ³⁵
1539. 08. 12.	Andreas Nagh de Themeswar ³⁶

---

²⁸ PESTY HAGYATÉK MS. 4900.

²⁹ Kubinyi András: Budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagelló-korban. Levéltári Közlemények 37 (1966) 266–268.

³⁰ PESTY HAGYATÉK MS. 4900.

³¹ Df. 245 811.

³² Df. 246 160.

³³ Dl. 26 685.

³⁴ Juhász Kálmán: A csanádi székeskáptalan a középkorban. Makó, 1941. 692. sz. regeszta.

³⁵ ARCHÍV MESTA KOŠIC. HER1. fol. 11. r-v. Vö. Petrovics István: Dél-dunántúli és dél-alföldi városok kapcsolata Felső-Magyarországgal a középkorban. In: Csukovits Enikő-Lengyel Tünde (szerk.): Bártfától Pozsonyig. Városok a 13–17. században. Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 35. Budapest, 2005. (a továbbiakban: BÁRTFÁTÓL POZSONYIG) 151., 155.

³⁶ PESTY 1878. 215.

- 1539 Gyura Blassevity de Themeswar
Michael Philippovich de eadem (Themeswar)³⁷
1581. 06. 25. Herceg István főbíró
Olasz Tamás³⁸
1582. 02. 06. Natali di Saracca; Mateo; Crisostomo di Joannis; Toma Matijević; Andrija Cakalić; Gigura Nikolić; Raosav Matković; Vincenzo Mihailović; Bernardo Jelich fia; Marino di Nicolo; Stefano di Jacobo; Đuro Nikolić; Ilija Vlahušić; Jakov Pavlović; Stijepan Martinović; Stijepan Paskojević; Pavao Đurđević; Giorgi di Dimitri; Đura Matijević; Martin Nikolić; Marin Ivanović³⁹
1582. 03. 08. Herceg István főbíró
Herceg Péter (Ungarus)
Simon Mihály fia
Gáspár fia Márton (Ungarus)
Barcouius Tamás
Balomi(?) Péter (Ungarus)
Szabó Tamás (magyar)⁴⁰

A rendelkezésünkre álló nevek több fontos következtetés levonását teszik lehetővé. Az első a Bega-parti város kézműiparával kapcsolatos. Mivel az 1554. évi defter, amelytől a legnagyobb segítséget kaphatnánk, máig feldolgozatlan,⁴¹ így a kéz-

³⁷ PESTY HAGYATÉK MS. 4900.

³⁸ Uo. Az eredeti, magyar nyelvű oklevél Nagyszombat (ma: Trnava, Szlovákia) város levéltárában található. Szövege kiadva: BARTFÁTÓL POZSONYIG 156.

³⁹ Eusebius Fermendžin: Acta Bosnae potissimum ecclesiastica. 925–1752. Zagrabiae, 1892. (Monumenta spectantia Slavorum meridionalium 23.) 320–321. Vö. Petrovics István: Az „igaz hír” pislákoló fénye: a Temesvárott élő raguzai kereskedők levele XIII. Gergely pápához. In: Bibók Károly-Ferincz István-Kocsis Mihály (szerk.): Cirill és Metód példáját követve... Tanulmányok H. Tóth Imre 70. születésnapjára. Szeged, 2002. 403–410. (A levél magyar nyelvű fordítása a 407–408. oldalakon található.)

⁴⁰ Vajay Szabolcs: Temesvár Anjou-kori címere. Levéltári Közlemények 46 (1975) 225–226.

⁴¹ Petrovics István: Módszertani problémák a középkori Temesvár történetének kutatása kapcsán. In: Vonyó József: Várostörténet, helytörténet. Elmélet és módszertan. Tanulmányok Pécs történetéből 14. Pécs, 2003. 148–149.

műipar vonatkozásában szinte kizárólag a fenti névanyag révén tudunk bármiféle megállapítást tenni. Ez a névanyag olyan foglalkozásokról árulkodik, amelyek minden átlagos fejlettségű városban és mezővárosban megtalálhatók voltak: posztós, szíjgyártó, nyerges, szűcs, mészáros, szabó.⁴² A kézművesek mellett – miként ezt az *institor* és a *literatus* kifejezések bizonyítják – kereskedőkkel és diákokkal is találkozunk a középkori Temesváron.

A névanyag révén az is megállapítható, hogy Temesvár polgárai, illetve lakói milyen etnikumhoz tartoztak. A város török kézre kerülése előtt döntő többségben levő magyarok mellett éltek itt szerbek, románok, továbbá Ragusából, illetve annak környékéről való olaszok és szlávok (horvátok?), valamint felbukkan egy besenyő származású személy is.⁴³ Németekkel csupán 1537-ben találkozunk, ám ez különleges esetnek számít, hiszen az ekkor említett polgárokat Kassáról erőszakkal telepítették ide János király emberei.⁴⁴

A névanyag segítségével végezetül arra a kérdésre is választ kapunk, hogy mely településekről költöztek be azok a személyek (esetleg őseik), akiket már Temesvár polgáraiként, illetőleg lakóiként említenek a források. Sajnos, a neveknek csupán egy töredéke alkalmas ilyen jellegű következtetés levonására. Ebből fakadóan mindössze négy esetben tudjuk csak megadni a pontos származási helyet. Ezek a következők: Mezősomlyó (Krassó megye), Jenő (Temes megye), Paznad/Póznád (Temes megye) és Maráz (Temes megye). Egy esetben viszont bonyolultabb a helyzet: az 1490-ben szereplő Besenyő Bertalanról ugyanis csak besenyő származása állítható teljes bizonyossággal. Azt azonban, hogy Bertalan a Csanád megyei Besenyőről (Óbesenyő, ma: Dudeștii Vechi, Románia) vagy a Temesvártól északnyugatra fekvő másik Be-

---

⁴² Temesvár, Szeged és Pécs középkori kézműiparának összevetésére ld. Petrovics István: Várostörténeti tanulmányok. Fejezetek Szeged, Temesvár és Pécs középkori történetéből. Kéziratok PhD disszertáció. Szegedi Tudományegyetem. Szeged, 2005. 302–303.

⁴³ Petrovics István: Várostörténeti tanulmányok, i.m. 176–184., 302.; Uő: Magyarok és románok a Duna–Tisza–Maros közben (sajtó alatt).

⁴⁴ BÁRTFÁTÓL POZSONYIG 151., 155.

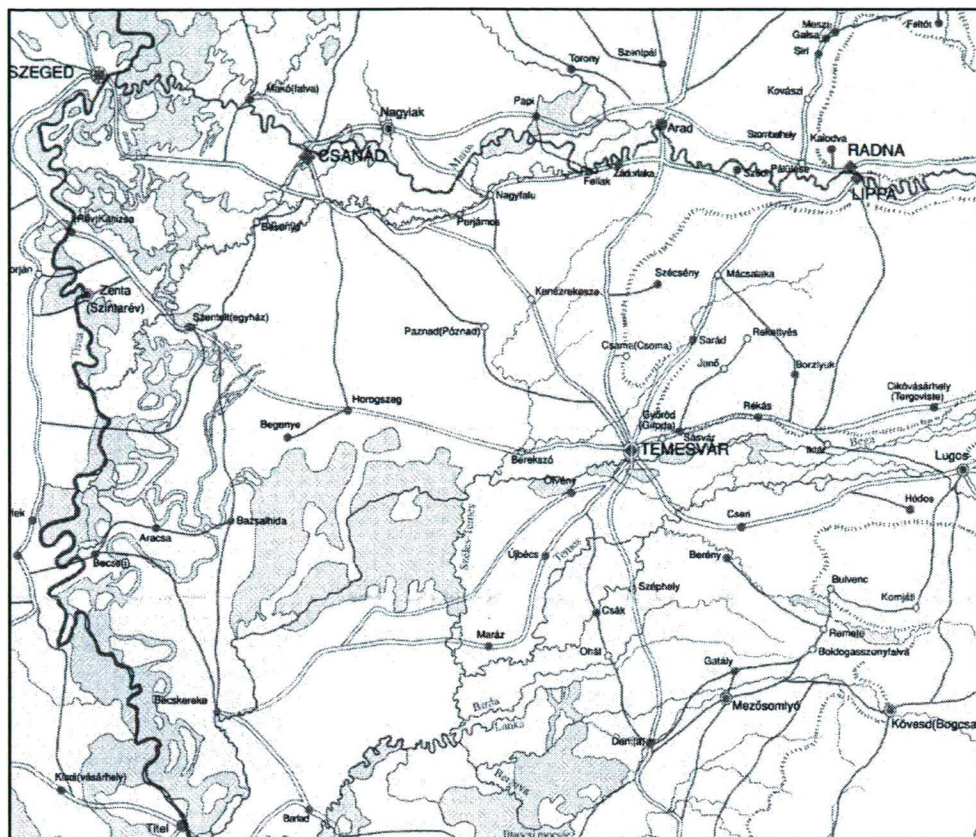
senyő nevű településről (Újbesenyő, ma: Dudeștii Noi, Románia)) költözött-e a Bega-parti városba, közelebbi adatok hiányában, sajnos nem tudjuk megmondani.⁴⁵

A szóban forgó települések közül Jenő, Paznad/Póznád és a Temes megyében fekvő Besenyő a Bega-parti város szűkebb, míg Mezősomlyó, Maráz és a Csanád megyei Besenyő Temesvár tágabb piacörzetén belül található. Az utóbbi három település esete azt bizonyítja, hogy Temesvár gazdasági kisugárzása kétségtelenül érezhető volt abban a régióban, amely a Bega-parti város körül egy hozzávetőleg 40 km sugarú piacgyűrűn belül helyezkedett el. Az is vitathatatlan továbbá, hogy a gazdasági kapcsolatok népmozgást is kiváltottak, s ez egyértelműen Temesvár irányába mutatott. Ez a tény teljes mértékig összhangban van azzal a helyzettel, miszerint a késő középkorban a Duna–Tisza–Maros köz legfejlettebb városa Temesvár volt. Ebből fakadóan – miként a fentiek bizonyítják – a Bega-parti városba előszeretettel költöztek be a környékbeli falvak és oppidumok lakói.⁴⁶

---

⁴⁵ Mezősomlyóra ld. Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Budapest, 1963–1998. (A továbbiakban: ÁMTF) III. 493–494., Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–III., V. Budapest, 1890–1913. (A továbbiakban: CSÁNKI) II. 97., Engel Pál: A temesvári és moldovai szandzsák törökkori települései (1554–1579). Dél-alföldi Évszázadok. 8. Szeged, 1996. (A továbbiakban: TEMESVÁRI SZANDZSÁK) 118. Jenőre ld. CSÁNKI II. 43., TEMESVÁRI SZANDZSÁK 71. Paznad/Póznádra ld. CSÁNKI II. 56., TEMESVÁRI SZANDZSÁK 109. Marázra ld. CSÁNKI II. 18., TEMESVÁRI SZANDZSÁK 90. A Csanád megyei Besenyőre ld. ÁMTF I. 848–849. A Temes megyei Besenyőre ld. CSÁNKI II. 27., TEMESVÁRI SZANDZSÁK 29–30.

⁴⁶ A Kubinyi András által kidolgozott, a városias jellegű települések centralitási pontjainak számán alapuló, hét kategóriából álló rendszerben Temesvár 33 ponttal a II., Mezősomlyó 13 ponttal az V., Maráz 8 ponttal a VI., Jenő és a Csanád megyei Besenyő 2–2 ponttal, valamint Paznad/Póznád 3 ponttal a VII. kategóriába sorolható. Minderre ld. Kubinyi András: Városfejlődés és vásárhálózat az Alföldön és az Alföld szélén. Dél-alföldi Évszázadok. 14. Szeged, 2000. 62., 71., 76–77., 81., 89–90., 97–98., 100–101. Vö. még Petrovics István: Várostarténeti tanulmányok, i.m. 303.

The Burghers and Inhabitants of Medieval Temesvár

The author in his study, having examined the different types of written sources, enumerates those persons who appear in the documents as burghers or inhabitants of Temesvár, most significant town in the High and Late Middle Ages of the region bordered by Transylvania and the Rivers Duna, Tisza and Maros. By analysing the personal names preserved in the documents the author primarily tries to identify those localities whence people migrated to Temesvár and became, in most of the cases, burghers of that town. These places (Mezősomlyó, Maráz, Paznad/Póznád, Jenő and Besenyő) were located in a region around Temesvár that was economically dominated by this town.

VÁRADY ZOLTÁN

A KÖZÉPKORI LATIN BETŰS EPIGRÁFIA ÍRÁSKORSZAKAI, A FELIRATOK ÉRDEKESSÉGEI ÉS KIEGÉSZÍTÉSI LEHETŐSÉGEI

Az epigráfia, amely magyarul felirattant jelent, a történeti segédtudományok egyik legrégebbinek tekinthető ága. Az ókori epigráfiai kutatások évszázados múltra tekintenek vissza. A közismert betűtípusokkal írt római feliratok nélkülözhetetlen történeti források, tartalmuk feldolgozása e segédtudomány feladata.¹

A középkori epigráfia elnevezés jelzője azért fontos, mert jelzi e szakterületnek az ókortudománytól, a klasszikus régészettől való elkülönítettségét s lehetővé teszi időbeli határainak megállapítását.

Hazánkban az államalapítástól a török hódoltságig terjedő időt tekintjük kutatandó korszaknak, a vizsgálandó anyagot pedig a tárgyakon, történelmi emlékeken található feliratok képezik, amelyek széles skálára terjednek ki a szokásos íróeszközökkel szokványos íráshordozókra írt szövegek kivételével. Utóbbi területtel a legközelebbi rokon segédtudomány, a paleográfia foglalkozik. A kettő között persze nehéz merev határt húzni, akárcsak a pecséteken, pénzeken látható feliratok esetében, amelyek a szfragisztika és a numizmatika körébe tartoznak ugyan, mégsem maradhatnak az epigráfia látószögén kívül. Az epigráfia az említett három történeti segédtudománnyal és a kronológiával áll a legszorosabb kapcsolatban, de a tárgyakhoz való kötődése révén a régészettől és a tárgyi ábrázolások stíloselemzését végző művészettörténettől sem lehet teljesen független.

A paleográfiának is fontos felismerése, hogy a feliratok külső képe (ductusa), betűk típusai, kapcsolásai, rövidítésrendszerei, kivitelezése (tractatiója) egy-egy korra jellemzőek, így keltezési lehetőséget hordoznak.²

Ez adja az epigráfia jelentőségét is, mialatt a vizsgálat közben filológiai problémák is felmerülhetnek. Tehát a rokonítható történeti segédtudományok e ponton találkoznak a nyelvtudomány területével, hiszen a feliratok, szövegek nyelve, stílusa is meghatározó fontosságú a középkori epigráfia vizsgálati körének behatárolásakor.

¹ Lásd a Corpus Inscriptionum Latinarum (CIL) sorozatát vagy a Die Römischen Inschriften Ungarns (RIU) kötetét.

² Hajnal I.: Írástörténet. Az írásbeliség felújulása korából. Budapest, 1921.; Mezey L.: Paleográfia. A latin írás története. Budapest, 1964.

A tartalmi vizsgálat is fontos, de első lépésben a betűk – mégpedig hazai kultúránkat alapvetően meghatározó latin betűk – formaváltozásait kell nyomon követni. Az arab betűs török, a cirill betűs szerb, a héber betűs zsidó és a rovásírásos székely–magyar feliratok nem tartoznak tárgykörünkhöz, mivel ezek más irányú felkészültséget igényelnek. A középkori latin betűs epigráfia ezzel szemben valamennyi latin betűt használó felirattal, tehát nálunk a középkori és humanista latinság illetve elvértve a német és a magyar esetleg szlovák és horvát nyelv feliratos emlékeivel foglalkozik, amelyekben néhol görög betűs rövidítések is előfordulhatnak.³

Magyarország Szent István király államalapítása óta a szűkebb értelemben vett Európához, a nyugati keresztény kultúrkörhöz tartozik. Ez a tény elsősorban nem vallási, hanem politikai és kulturális szempontból kiemelkedő fontosságú.

A magyarság 1000 után a latin nyelvű írásbeliséggel rendelkező államok közé zárkozott fel, s minden nyugat-európai kulturális hatás iránt fogékonynak mutatkozott. Miként valamennyi nyugat-európai eredetű szellemi, művészeti stílus s áramlat hatást gyakorolt a magyar kultúra fejlődésére, úgy a latin nyelvű írástípusok változásai is nyomon követhetőek Magyarországon. Egyelőre átfogó kutatások, emlékgyűjtések híján a köemlékek feliratainak vizsgálata végezhető csak el, de az európai stílusváltások iránti fogékonyságot ez alapján is kitűnően érzékelhetjük.

A románkori és korai gótikus feliratok⁴

Első feliratainkat a Kr.u. 1000-től kezdődő román korszakban, a magyar államalapítást követően, az írásbeliség terjedésének idején alkották, de a ligatúrák, enklávék (egybeírt vagy egymásba írt betűk) és az egymás szarát keresztező betűk Európában divatos használata hazánkban nem jellemző.

---

³ Kloos, R.M.: Einführung in die Epigraphik des Mittelalters und der frühen Neuzeit. Darmstadt, 1980.; Kubinyi A.: Epigráfia. In: A történelem segéttudományai. Szerk.: Kállay I. Budapest, 1986. 43–60.; A szakolcai vitézi sírkő szláv (szlovák) feliratos. A pécsi cella trichora 12. századi falfestésének arab (kúfi) felirata díszítő célzatú. Tóth M.: Árpád-kori falfestészet. Művészet-történeti Füzetek 9. Budapest, 1974. 44.

⁴ Várady Z.: Romanische und frühgotische Inschriften. In: Communicationes Academiae Paedagogicae Szekszardiensis. Szerk.: Bebesi Gy. Szekszárd, 1999. 71–84. A betűtípusok ismertetését és a téma bibliográfiáját tartalmazza.

Ritka a csupán római eredetű antiqua betűket alkalmazó felirat, hiszen a képet néhány uncialis (kerekded) betű is színesíti, de az antiqua dominanciája egyértelmű ebben a korszakban. Pl. az ún. pécsi „Jákob-kő” az 1170–1190 körüli időkből.⁵

A fenti típus mellett jelentkezik az a korai gótikusnak meghatározható csoport, amelynek betűi között már több uncialis forma is megjelenik. Az antiqua és uncialis formakeveredés mértéke azonban nem mindig segíti elő a korszakhatárok biztosabb megvonását. Ennek oka jórészt a pontos dátumhoz köthető emlékek szinte teljes hiányában keresendő. Erre példa Apollinaris székesfehérvári sírlapja antiqua és uncialis betűivel, szintén a 12. századból.⁶

A kőemlékek meghatározása a művészettörténeti szakirodalomban az ábrázolások stílusjegyei alapján történt. Nehezítik a keltezés a központilag képviselt stílus helyi utánzatai, amelyek technikailag néha alacsonyabb fokon próbálták meg követni az uralkodó irányzatot, s így érdekes variánsokat hoztak létre.

Az említett okok következtében így egyrészt egymáshoz hasonló írásképpel rendelkező, megformálásukban rokon feliratok időben távolabb eshetnek egymástól, másrészt egy időből származó feliratok jelentős eltéréseket mutathatnak. Ezt illusztrálják az esztergomi Porta Speciosa 1190 körüli korai gótikus feliratai és az Imre király-féle antiqua betűs oltáradományozó tábla Zircről, amelyet 1196–1204 közé kelteztünk.⁷

Mindenesetre a román korszak feliratstílusát Európához hasonlóan Magyarországon is 1000 utántól számíthatjuk, de a kőfeliratok tanúsága szerint a 13. század közepéig (1242 körül) húzódónak állapíthatjuk meg, amely mintegy száz évvel hosszabb időtartamot jelent Európához képest. Igaz, hogy a korai gótikus stílus a 12. század harmadik negyedétől, konkrétabban 1165 körül jelentkezik jól látható módon a vörsi határkövön,⁸ tehát az európai normát ismét követve, ez azonban újra a

---

⁵ Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541. Szerk.: Mikó Á-Takács I. Budapest, 1994. (a továbbiakban Pannonia Regia) 145–147.

⁶ H. Kolba J.: Románkori feliratos sírkőlap. In: Folia Archaeologica 14 (1962) 114; Takács I.: Esztergomi síremlék-töredék a 13. századból. Ars Hungarica 1988/2. 127–128.

⁷ Marosi E.: Die Anfänge der Gotik in Ungarn. Budapest, 1984. 123.; III. Béla emlékezete. Szerk.: Kristó Gy. és Makk F. Budapest, 1981. 74.; Marosi E.: Az esztergomi Porta Speciosa ikonográfiájához. In: Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk.: Székely Gy. Budapest, 1984. 346–351. és 353–354.; Pannonia Regia 159–165.

⁸ Két Árpádkori fölíratos emlék. In: Archaeologiai Értesítő 10 (1890) 127–132.; Bogay T.: Szt. István korabeli oltártöredékek Zalavárról a Vas megyei Múzeumban. In: Dunántúli Szemle 8 (1941) 88–93.; Genthon I.: Magyarország művészeti emlékei I. Dunántúl. Budapest, 1959. 367; Tóth S.: A keszthelyi Balatoni Múzeum középkori kőtára. In: Zalai Múzeum 2 (1990) Zalaegerszeg 151.166.

13. század harmadik negyedéig (1262 körül) nyúlik, mintegy fél évszázaddal tovább tart, mint a tőlünk nyugatra fekvő területeken.

A királyi pecséteket és pénzeket tekintve a román korszak kezdete azonos a kőfeliratoknál jelzettel, de azoktól eltérően a román és a korai gótikus párhuzamosság nem jellemző, sokkal élesebb az elhatárolódás. Ez a korszakhatár pedig I. Imre és II. András uralomváltásánál, tehát a 13. század elején (1205 körül) határozható meg.

A korai gótikus korszak időtartamát a pecséteknél II. András és IV. Béla uralkodási éveiben határozhatjuk meg, tehát 1270 körüli időpontot állapíthatunk meg zárásként, s ez összhangban van a kőfeliratokkal. Ezt a kronológiai sorrendet teljesen alátámasztják a falfeliratok, amelyek a korai gótikus íráskorszak termékei, s korukat a 12. század utolsó negyedétől (1175–1200 körül) a 13. század harmadik negyedéig (1250–1275 körül) határozta meg a művészettörténet.⁹

A gótikus maiuscula feliratok

A dunántúli feliratos kőemlékek először csak a 14. század első harmadában mutatnak gótikus maiuscula betűket, de országos szinten jóval korábbi időpontra utalnak a 13. század végi feliratok. Igaz, az új írásstílus valóban csak a 14. század első harmadától terjed el, s a század végéig folyamatosan nyomon követhető az 1400 körüli időpontig.¹⁰ Pontosán keltezett legkorábbi dunántúli feliratunk Miklós bán fia Miklós mester 1346-os segesdi sírkövén látható, az egyik legkésőbbi, de szépen kivitelezett feliratot Pál bátai apát 1377-es sírkövén olvashatjuk. A maiuscula provinciális formáját Dörögdi Pál 1360-as évszámú taliándörögdi sírköve mutatja.¹¹

Európában 1230 után kezdődik a gótikus maiuscula korszaka. Hogy a betűtípus íráskezdeté nálunk is korábbra tehető a kőfeliratokon tapasztaltnál, jól jelzi V. István (1270–72) kettős pecsétjének felirata. A típus egészen Zsigmond koráig divatos, 1389-es és 1400-as pecsétjén is ez látható.¹²

⁹ Tóth M.: i.m. 1974. 27–37., 85–87.

¹⁰ Lővei P. – Varga L.: Síremlékek. In: Magyarországi Művészet 1300–1470 körül I–II. Budapest, 1987. Szerk.: Marosi E. 334. és 339.; H. Gyürky K.: Feliratos sírkő 1289-es évszámmal a budai domonkos kolostorból. In: Budapest Régiségei 26 (1984) 247–252.; Vernei-Kronberger E.: Magyar középkori síremlékek. Budapest, 1939. 29.

¹¹ Lővei P. – Varga, L.: i.m. 1987. 334–335. és 462.; Várady Z.: A bátai sírkő és epigráfiai összefüggései. In: Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve 12 (1984) 105–121.

¹² Kloos, R. M. i.m. 1980. 131.; Budapesti Történeti Múzeum Kumorovitz pecsétmásolati gyűjteménye (a továbbiakban BTM K.gy.) 66.1900. 66.1903/1–2.; Magyar Országos Levéltár Dl. 610, Dl. 825, BTM K.gy. 66.1989.; Magyar Országos Levéltár pecsétmásolati gyűjteménye (a továbbiakban MOL Pm.gy.) 74., BTM K.gy. 66.1991; MOL Dl. 2052.

A falképek feliratain igazolhatóan az 1334 körüli időtől szintén a 14. század végéig alkalmazták.¹³

A fenti íráskorszak kezdete tehát némileg későbbi az Európában tapasztaltnál, de vége nagyjából egybeesik azzal. A tekintetben is követhető az európai hagyomány, hogy e betűtípus divatja a következő században a pénzekben tovább él, a gótikus minuscula nem váltja fel. Mátyás garasán, de még II. Ulászló aranyveretén is szép gótikus maiusculákat látunk, így a pénzek tűnnek e típus használatában a legkonzervatívabbaknak.¹⁴

Megjegyzendő azonban az a tény is, hogy az európai korszakhatárok ellenére Zsigmond, Albert és I. Ulászló 1435 és 1444 közötti nem magyar pecsétjein szintén szép gótikus maiusculás feliratokat formáltak.¹⁵

A gótikus minuscula feliratok¹⁶

A gótikus minuscula betűtípusát Európában a Karoling-minusculából fejlesztették ki, s már a 14. század elején megjelenik francia és német sírfeliratokon 1304-ben és 1320-ban. Európai elterjedése kezdetén még használnak verzális betűket (tehát a kisbetűs írás nagybetűit), később ez a 15. század közepéig eltűnik. Nagybetűként inkább a gótikus maiusculát, majd a 16. századtól a fraktúr írás verzálisait használták. Párhuzamot találunk az általános európai és a magyar köemlékeket tekintve abban, hogy a gótikus minuscula feliratokban ritka a verzális használata. A fraktúr elterjedése az írásbeliség széleskörűvé válásával, az írott formák megjelenésével függ össze, s a gótikus minusculából a bastardán keresztül fejlődik ki. Első megjelenése a 16. század elejére tehető, s a század közepén felváltja a gótikus minusculát a német nyelvterületen, s általánossá válik. Másutt, így nálunk is, inkább a reneszánsz írásfajták terjednek el.

¹³ Radocsay D.: A középkori Magyarország falképei. Budapest, 1954. 127. és 219–220.

¹⁴ Réthy L.: Corpus Nummorum Hungariae I–II. Budapest, 1989–1907. II. 213.a. és 266.; Kloos i.m. 1980. 133.; Soós F.: A magyar fémpénzek feliratai és címere. Magyar Numizmatikai Társulat. Budapest, 1998. 92. és 98.

¹⁵ BTM K.gy. 66.2013., BTM K.gy. 66.2015., MOL D1. 1229, BTM K.gy. 66.2019., MOL Pm.gy. 90.; Művészet Zsigmond király korában (1387–1437) I–II. Katalógus. Budapest, 1987. Szerk.: Beke L. – Marosi E. – Wehli T. II. 24–25. és 27.

¹⁶ Várady Z.: Gótikus minuscula feliratok a Dunántúlon. IPF Kiskönyvtár 4. Szerk.: V. Péterfi Zs. Szekszárd, 1999. A téma részletes elemzésével.

A gótikus minuscula használatának kezdete a kőfeliratokon 1365–1370 közé keltezhető a dunántúli és a budai emlékek alapján, majd a 80-as évektől kezdve válik szélesebb körben népszerűvé. A betűtípus a következő században is őrzi közkedveltségét. Ezt a típust ismerhetjük fel a cseszneki vár 1424-es építési feliratán is.¹⁷ 1428 és 1445 között cezúra mutatkozik a dunántúli anyagban, majd keltezetlen feliratok sora után arab számjegyes dátummal egy 1491-es emléket találunk a budai kövek között. Még 1508-ból és 1524-ből is ismerünk gótikus minusculás feliratokat, igaz, provinciális kivitelben. A domborított variációk megjelenése a 15. század elejére tehető. Szép példa erre Szécsi Miklós 1428-as és felesége, Garai Ilona 1441-es évszámú szentgotthárdi sírköve.¹⁸ 1441 és 1462 között itt is hiányzik a pontosan keltezett emlékanyag, innentől azonban a század végéig folyamatosan használják. 1483-ból ennél a típusnál is találkozunk arab számjegyes dátummal. Egyéni kivitelezésű provinciális jellegű betűket mutat Márton mester és felesége 1492-es évszámú tatai sírkőfelirata.¹⁹

Az ország nyugati szegélyén jelentkező német nyelvű feliratok a késői gótikus minuscula, illetve a fraktúr írás formáit mutatják. Időbeli megjelenésük 1460 körülre tehető, s 1530 tájáig kísérhetők figyelemmel, 1510-től alkalmazva a fraktúr formát. Csekély számú fraktúr emléküink a német területekkel összhangban jelenik meg. Ezt a típust látjuk Jurisics Ádám és Anna kőszegi sírkövén is, amelyen 1538-as évszám olvasható.²⁰

¹⁷ Dornay B.: Bakony. Budapest, 1927. 229.; Genthon I.: Magyarország művészeti emlékei I. Dunántúl. Budapest, 1959. 281.; Héjj M.: Gótikus faragványok a cseszneki várból. In: *Folia Archaeologica* 11 (1959) 135–139., XV. T. 3; *Lapidarium Hungaricum* (Magyar építészeti töredékek gyűjteménye) I. OMvH Budapest, 1988. 154–155.

¹⁸ Zlinszky Zsuzsanna: A szentgotthárdi ciszterci apátság története és művészeti emlékei (1183–1878). In: *Szentgotthárd helytörténeti, művelődéstörténeti, helyismereti tanulmányok*. Szerk.: Kuntár Lajos – Szabó László. Szombathely, 1981. 370–373. és 376.; Valtér I.: *Szentgotthárd története a mohácsi vészig*. In: *Szentgotthárd helytörténeti, művelődéstörténeti, helyismereti tanulmányok*. Szerk.: Kuntár Lajos – Szabó László. Szombathely, 1981. 68.; Engel P. – Lövei P. – Varga L.: *Főnemesi sírkövek a Zsigmond-kori Magyarországon. Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Budapest, 1986. Szerk.: Fügedi E. 230–231.; Lövei P. – Varga L.: i.m. 1987. 588. és 695.; LAHU 1988. 391–392.

¹⁹ Révhelyi E.: A tatai piarista rendház és múzeuma. Budapest, 1938. 24., XII. T.; Tóth S.: Veszprémi középkori sírkőtöredékek. In: *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 2 (1964) 169.; LAHU 1988. 301.; Várady Z.: i.m. 1999. 71–72. és 120.

²⁰ Chernel K.: Kutatások a kőszegi Szt. Jakab-egyház sírboltjában. In: *Századok* 9 (1875) 128–132.; Csoma J.: Jurisics Ádám és húga sírköve. In: *Turul* 6 (1887) 4.; Barcza L.: A kőszegi Szent Jakab templom. In: *Vasi Szemle* 3 (1936) 374–381.; Várady Z.: Középkori epigráfiai adatok Vas megyéből. In: *Vasi Szemle* 54 (2000) 92–93. és 96–97.

A királyi pecséteken a gótikus minuscula 1386-tól kezdi felváltani a maiusculát, s Mátyás uralkodásának végéig használatban marad. Az általa használt tizenhatféle pecséten (4 kivételével) gótikus minusculás feliratot olvashatunk. A típus, mint fentebb látható volt, pénzeken nem jelenik meg. Mindenesetre fém íráshordozón, a Szt. Simeon-szarkofágon, bár a gótikus maiusculával együtt szerepelve, 1380 körül már szintén előfordul.

A falfestmények közül kiemelkedő az 1317-es évszámot viselő szepeshelyi székesegyházi alkotás, amely Károly Róbert király felvidéki győzelmeinek emlékére készült. Nemcsak stílusában tükröz idegen (olasz) hatást, hanem az új betűtípus megjelenése is feltűnően modern műre utal, hiszen minden előzmény nélkül bukkan fel, s hosszú ideig nem is találkozunk párjával. Igazolhatóan csak 60 évvel később terjed el ez a típus, s feltehetően a 15. század első felében volt divatos a falfestmények és falra karcolt feliratok tanúsága szerint.

A fentieket összegezve elmondható, hogy a leírt fejlődésmenet teljes összhangban van az európai normákkal, például Alsó-Ausztriában is 1394 és kb. 1520 közé tehető a gótikus minuscula korszaka.

A humanista capitalis feliratok

A humanista másként reneszánsz capitalis kialakulása Itáliához kötődik, mind a korainak nevezett, mind pedig a klasszikus antik előképet követő formáját tekintve. A humanista capitalis német területen csak a 15. század végén és csak korlátozottan terjedt el, sokkal jellemzőbb ott az úgynevezett korai típus mellett a gótikus minusculának és származékainak továbbélése.

Magyarországon ezzel szemben az itáliai típusú humanista capitalis már nagyon korán, 1464-ben megjelenik Mátyás aranypecsétjén, majd Vetési Albert 1467-es félpillérfőjén.²¹

Az uralkodói pecséteken Mátyás után végleg uralkodóvá válik, a pénzekre pedig II. Ulászló uralkodása alatt a 16. század elejétől szorítja ki az előző típust, a Mátyás pénzein is jellemző gótikus maiusculát.²²

---

²¹ Mathias Corvinus und die Renaissance in Ungarn 1458–1541. Ausstellungskatalog, Schallaburg-Wien, (a továbbiakban Kat.Schall.) 1982. 561.; Mátyás király és a magyarországi reneszánsz 1458–1541. A magyar Nemzeti Galéria kiállításának katalógusa. Szerk.: Török Gy. Budapest, 1983. (a továbbiakban Mátyás kir. Kat.) 71.

²² BTM K. gy. 66.2046., illetve 66.2050.; Kumorovitz L. B.: Mátyás király pecsétjei. In: Turul 46 (1932) 11.; Gedai I.: Magyar uralkodók pénzeiken. Budapest, 1991. 102.

A kőfeliratok esetében a történelmi korszakhatárt jelentő 1541-ig végig a legjellemzőbb típus marad a fenti 1467-es időponttól kezdve a humanista capitalis. Egyik jellemző példája az esztergomi Bakócz-kápolna alapkövének 1506-os évszámú felirata.²³ A humanista capitalis provinciális változatai is megjelennek vidéken már a 16. század elején, s a 20-as évekig széles körben elterjednek. Ernuszt Zsigmond pécsi püspök 1498-as kapucímerének felirata ezeknek egyike.²⁴

1500 után jelentkezik erőteljesebben a zsúfoltabb ligatúra és enklávé használata, s szintén divatban marad a már jelzett korszakhatárig. A Semjén-testvérek nagykapornaki 1520 körüli sírkőfelirata ékesen példázza ezt a típust.²⁵

Később azonban úgy tűnik, a központi hatás érvényesül, s a tiszta humanista capitalis válik inkább uralkodóvá.

Külön figyelmet kell szentelni a korai humanista capitalis néven említett csoportra. Az Alpokon túl is átmeneti írásként használták a gótikus maiuscula és a humanista capitalis között, de a németalföldi van Eyck-testvérek táblaképei által is közismertté vált. Itáliában főpapi, illetve pápai síremlékeken jelenik meg a 15. század 20-as éveitől, majd a sváb és bajor területen válik népszerűvé. A típus időhatára az 1520-as években jelölhető meg. Hazánkban Mátyás egyik 1472-es pecsétjén tűnik először a korai humanista capitalis, ugyanabban az évben, amikor Vitéz János elhunyt, s az esztergomi érseki sírkő fedőlapját is ezzel a betűtípussal díszítették. Elterjedése országosan a 16. század első évtizedeire tehető.²⁶

Míg a humanista capitalis tiszta formájának esetében közvetlen itáliai hatással lehet számolni, a korainak nevezett, jól elkülöníthető típusnál az Alpokon túli területek közvetítése tűnik valószínűbbnek.

---

²³ Mathes V. N.: *Veteris arcis Strigoniensis monumentorum ibidem erutorum, aliarumque antiquitatum lithographicis tabulis ornata descriptio*. Strigonii, 1827; Balogh J.: *Az esztergomi Bakócz-kápolna*. Budapest, 1959. 71.; Kat. Schall. 1982. 669–670.; Mátyás király kat. 1983. 77.

²⁴ G. Sándor M.: *A baranyai művészet a reneszánsz stílusáramlatában*. In: Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 25 (1981) 112.; Kat. Schall. 1982. 569.; Mátyás kir. Kat. 1983. 71.; G. Sándor M.: *Reneszánsz Baranyában*, Budapest, 1984. 17. és 71.

²⁵ Nagybakay P.: Beriszló Péter veszprémi püspök címeres sírköve. In: Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 13 (1978) 125.; Kat. Schall. 1982. 686.; Mátyás király kat. 1983. 78.; Kopányi T.: *A Közép-Dunántúl reneszánsz építészete*. In: *Ars Hungarica* 12 (1984) 216. (1541 utánra keltezi); Mikó Á.: *Jagelló-kori reneszánsz sírkőtöröredékeinkről*. In: *Ars Hungarica* 14 (1986) 101. (1526–1530 közé keltezi).

²⁶ Kloos, R. M.: i.m. 1980. 153–154.; Kubinyi A.: i.m. 1986. 55; Lővei, P.: *Sírkövek, sírkőtöröredékek*. In: *Váradai köztöröredékek*. Szerk.: Kerny T. Budapest, 1989. 171.; BTM K. gy. 66.2041.; Kumorovitz, B.: i.m. 1932. 12.; Vernei-Kronberger, E.: i.m. 1939. 37.; Kat. Schall. 1982. 139–140.

Betűi először papi sírköveken jelennek meg, de a táblaképek, egyházi és világi épületek feliratai, további budai töredékek, majd a világi személyek sírkövei arra utalnak, hogy a betűtípus a 16. század első felében széles körben terjedt el hazánkban, tehát az európai időhatárt jelentő 1520-as évek után is kedvelt forma volt.

Tanulmányomban a betűtípusok divatjának változását 1541-ig kísértem figyelemmel, de az időpont nem a feliratkorszak végét jelenti, hiszen a reneszánsz stílus felvidéki és erdélyi térhódításával párhuzamosan a humanista capitalis általános használatát láthatjuk, amely betűtípus úgyszólván a mai napig jellemző az európai kultúrára.

A feliratok néhány érdekessége:

– A románkori antiqua, korai gótikus, a gótikus maiuscula és a humanista capitalis betűket alkalmazó feliratokon olvashatunk klasszikus időmértékes verseket, főként hexameter és disztichon formákban. A gótikus minuscula betűs feliratokban ezekkel a versformákkal nem találkozunk. Jellemző, hogy Vitéz János sírkövének fedőlappjainak korai humanista capitalis feliratában disztichonokat találunk, míg az oldallap gótikus minuscula feliratán nem alkalmaztak verses megoldást.

– Ugyancsak megfigyelhető, hogy az antik mitológia ismeretére utaló szavakat, neveket csak humanista feliratok esetében olvashatunk, a románkori, antiqua betűs és a korai gótikus feliratok, bár néha antik versformában íródtak, csak sírfelirati formulákat tartalmaznak.

– Fontos megemlíteni, hogy nem csak a körfeliratoknál, hanem még az egymás alá írt sorok esetében sem esik egybe mindig a sorvég a hexameter vagy a pentameter végével. Itt valószínűleg helykihasználási szempontok játszottak szerepet. Garázda Péter római mintájú tabula ansata-ba vésett sírfeliratán vízszintes irányban nem volt mód a sorok teljes kiírására, viszont függőlegesen bőven volt a hely a szöveg vésésére. A két disztichon így nyolc sorban kapott helyet.

– Amint tabula ansataival és antik mitológiai elemekkel csak humanista feliratokon találkozunk, úgy a római naptár szerinti időpont megjelölés is főleg ezekre jellemző. Ugyanis a középkorban a napokat feria megnevezéssel a szentek ünnepeihez vagy a misekezdet szövegével megkülönböztetett vasárnapokhoz képest jelölték, tehát a hónapnév feltüntetése nélkül. A római naptár szerint pedig a hónapok feltüntetése mellett a határnapokhoz (Kalendae, nonae, idus) képest számolták visszafelé a napokat.

Az epigráfiai áttekintés után a középkori feliratok rekonstrukciójának lehetőségeiről, nehézségeiről teszek említést, felvázolva a szövegek kiegészítésének néhány lehetséges módját.

I. A legfőbb gondot a feliratok latin nyelve okozza, így pl. informatikai módszerek kifejlesztése e téren csak szakember közreműködésével oldható meg. Igaz, léteznek formulák az építési- vagy sírfeliratok szövegében, ezek azonban nem annyira meghatározóak, mint a római kori emlékek esetében, ahol a betűtípusok változásai sem nehezítik meg a munkát.

A középkori feliratok esetében nem csak a fent ismertetett epigráfiai stílusváltásokat kell állandóan figyelembe venni, hanem a szöveget alkotó betűk jellegzetességeivel, a különböző korszakokra jellemző megformálásukkal, a használatos rövidítésekkel, divatos tartalmi és formai jegyekkel is tisztában kell lenni, tehát epigráfiai-paleográfiai ismeretekkel kell rendelkezni. A feliratok esetleges kiegészítése tehát csak a betűtípusok ábécéinek ismeretében lehetséges, amennyiben a felirathordozón a kiegészítendő szöveg betűinek is megvan a helye, s a tartalmára vonatkozólag is vannak elképzeléseink.

II. A szövegek kiegészítése a köemlékek gyűjtésének országos szintjét igényli, hogy a feliratok adatait tételesen lehessen csoportosítani az esetleges program megírásához. Tartalmilag ezeket hét csoportba lehetne sorolni.

1. A halálózásra utaló szavak, kifejezések szűk körűek, pl. obiit, hic iacet, hic sepultus/sepulta est, hic requiescit, hic est sepultura + a név birtokos esete, tehát elhunyt, itt fekszik, itt van eltemetve, itt nyugszik, itt van valakinek a sírja jelentésben.²⁷ Az építési feliratok vagy donációk esetében formulaszöveg nehezebben található.

2. A keltezés feltüntetése is formális: anno domini millesimo ..., jelentése: az Úr ezer... esztendejében. Ez a leggyakoribb formulaszöveg a feliratokon. Itt a dolgunkat az nehezíti meg, hogy a középkorban a napokat feria megnevezéssel a szentek ünnepeihez vagy a misekezdet szövegével megkülönböztetett vasárnapokhoz képest jelölték, tehát a hónapnév feltüntetése nélkül. Emellett párhuzamosan életben volt a hónapok és határnapokhoz (Kalendae, nonae, idus) képest számolt napok római hagyományú szokása is, főleg a reneszánsz korban.²⁸

---

²⁷ Halálózási formulák Miklós bán fia Miklós mester sírkövén: HIC · REQVIES · SEIT (REQVIESCIT helyett); Pál bátai apát sírkövén: OBI(I)T; Dörögdi Pál sírkövén: HIC IACET; ld. 11. jegyzet.

²⁸ Miklós bán fia Miklós mester sírkövén: T(ERCI)ODIE P(OS)T FESTV(M) S(ANCTI) LVC(E) EWAN-(GELISTAE) A(NN)O D(OMINI) MCCCXL^o (1346. október 20., péntek); Pál bátai apát sírkövén: FERIA QVINTA ANTE DOM[INICAM] R[EMINISCERE] (1377. február 19., csütörtök) – ld. 11. jegyzet; Garai Ilona sírfeliratában: in vigilia sancti laurency martyris anno domini mccccxl p(ri)mo (1441. augusztus 9., szerda) – ld. 18. jegyzet; Vitéz János sírfelirata: OBYT SEXTO IDVS AVGVSTI (1472. augusztus 8., szerda) – ld. 26. jegyzet.

3. A nevek, pontosabban a divatos keresztnévek kis száma is lehetőséget nyújt a következtetésre, de gyakran számolni kell a keresztnév után annak feltűntetésével, hogy az illető kinek a fia. Idegen eredetű személyek esetében szokatlan névalakokkal is lehet találkozni.²⁹

4. Ismert személyek, vagy az archontológiából ismert nevek esetében tudjuk rangjukat, címüket, méltóságukat, ezek sokszor a feliratokon is szerepelnek. A szöveg ennek alapján gyakran kiegészíthető, ha tudjuk, hogy az illető mely időpontban mely funkciókat töltötte be. Ezeknek latin elnevezései rendelkezésre állnak.³⁰

5. Gyakran előfordulnak főleg építési feliratokon, belső építészeti elemeken, nyílászáró kereteken latin közmondások, bibliai idézetek, választott jelmondatok. Ezek ismeretében a szövegtöredék szintén jól kiegészíthető, bár ez is jelentős gyűjtőmunkát igényelne. Itt ritkán az a nehézség merül fel, hogy néha a bibliai idézetek, közmondások módosított formában kerültek felhasználásra.³¹

---

²⁹ A tárgyalt kömlékeken előforduló nevek: PAVLVS, APOLLINARIS, AIMERICVS, NICOLAVS, VS, OMPVD, LAVRENCIVS, SYMEON, STEPHANVS, SIGISMVNDVS, HELENA, MARTINVS, MARGARETHA, ADAM, ANNA, THOMAS, IOHANNES, PETRVS, ANTONIVS, MOISES, IANVS, NICOLAVS FILIVS NICOLAI, PAVLVS FILIVS STEPHANI, NICOLAVS FILIVS VS

³⁰ A tárgyalt kömlékeken előforduló méltóságok, rangok, címek: REX, BANVS, PALATINVS, COMES, PRISTALDVS, MAGISTER; romanorum hungariae bohemiae etcetera rex, magnificus vir, iudex curie regie, CARDINALIS STRIGONIENSIS, EPISCOPVS QVINQECCLESIENSIS, PATRIE PATER, ABBAS, tavernicorum regalum magister, IANITORVM REGALIVM MAGISTER; Szécsi Miklós sírkőfeliratának kiegészítése méltóságának ismeretében: Hic jacet magnificus vir dominus Nicolaus [de Zeech magister tauernicorum regalum qui obiit ...fest]o beate[.... anno domini mcccc]xxviii – ld. 18. jegyzet; Kísérlet Buzlay Mózes simontornyai építési feliratának kiegészítésére funkciójának ismeretében: AR[MA MAGNIFICI VIR]IMO[ISIS IANITORVM REGA]LI[VM MAGISTRIA]NNO DO[MINI MCCC]C 9 VIII, Várady Z.: Tolna megye középkori kőfeliratainak epigráfiai elemzése. In: Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve 21 (1999) 179–180., 189., 193. és 195.

³¹ A simontornyai vár feliratának jelmondatai: [P]ATERE [ET ABSTINE], IHS ma[ri]a s[it] nobis pro[tec]trix 1508, Várady Z.: i.m. 1999. 176. és 179., 188., 192., 194.; 177., 180., 190., 193. és 195. Bakócz Tamás jelmondatának töredéke Esztergomból: [DO]MIN(VS) AD[I]VTOR ET PROTECTOR MEVS; Balogh J.: Az esztergomi Bakócz-kápolna 1955. 8. (154. Jegyzet); Zolnay L.: Esztergomi érsekek palotái a középkorban. In: Művészettörténeti tanulmányok (1961) 208; Horváth I. – H. Kelemen M. – Torma I.: Komárom megye régészeti topográfiája I. Esztergom és a dorogi járás. Budapest, 1979. 108.; Bakics Pál jelmondata egy márévári ajtókeret ívén: VIRTUTE ET ARMIS OPTINAVIMVS HANC[ARCEM, G. Sándor M.: i.m. 1981. 118–125.; G. Sándor M.: i.m. 1984. 37–38., 76. és 148–149.; Kat. Schall. 1982. 571–572.; Balogh J.: i. m. 1955. 8. (154. jegyzet); Zolnay L.: i. m. 1961. 208; Horváth I. – H. Kelemen M. – Torma I.: i. m. 1979. 108.

Az esztergomi Porta Speciosa egyik felirata: K(ARISSI)MI VIGILATE I(N) OR(AT)IO(N)IBVS Q(VI)A ADV(ER)SARI(VS) V(ESTE)R DIABOL(V)STA(M)Q(VAM) LEO RVGIE(N)S C(IR)CVIT QVERENS Q(VEM) DEVORET – ld. 8. jegyzet

6. A középkorban divatos volt a latin mintájú időmértékes verselés is. Az ily módon sérült szövegek ennek figyelembe vételével, a ritmus, a verslábak esetleg a szótagok számának ismeretében egészíthetők ki, hiszen legtöbbször a hexameter és a distichon forma fordul elő.³²

7. Ennél könnyebb a dolgunk, ha kőbe vésett szerződéssel, jogi aktussal állunk szemben, mert az oklevelekből a formulaszöveg ismert lehet, s ez által pontosabban rekonstruálható.³³

III. Az ismertetett témakörben, a feliratok rekonstruálásában talán legegyszerűbbnek és legszerencsésebbnek tűnik az a helyzet, amely a fenti körülmények és alapos gyűjtőmunkát egyáltalán nem igényli: ha a műemlékekről már eltűnt, elveszett, lekopott szöveg valamely más forrásban pontosan feljegyezve fennmarad. Ez esetben elég az akkor használt betűtípusra vonatkozó információval rendelkezni, hogy a feliratot újraalkothassuk. Persze ez feltételezi magának a műemléknek és a felirat helyének a meglétét, mert a szöveg ismeretében a betűnagyság csak így visszakövetkeztethető.³⁴ Természetesen ez a feladat könnyebben megoldható informatikai eszközökkel.

Fenti ötleteimet gondolatébresztőnek szántam. Epigráfusként remélem, hogy sikerült a megoldandó feladat iránt felkeltenem a más szakterületeken működő szakemberek figyelmét is.

³² Vitéz János esztergomi sírfelirata:

IMMORTALE DECUS SUI GENERIS ET OMNIS / GLORIA DOCTRINE RELIGIONIS HONOR / IOHANNES IACET HIC PATRIE PATER OPTIMVS ILLE / CVI CAPVT ORNABAT STRIGONIENSIS APEX ld. 26. jegyzet; Semjén Antal nagykapornaki sírkövének felirata: SISTE GRADVM FRATERNOS NOSCE VIATOR AMORES / HIC FRATERNA SIMVL CORPORA IVNCTA CVBANT / SECVLA LEDEOS TACEANT IAM PRISCA LACONAS / NVNQVAM SIC GEMINVM CASTORA FRATER AMAT / AD FRATRIS PETRI TVMVLVM SE ANTONIVS ABBAS / CONSVMPST LACRIMIS MYSTICA SACRA FERENS – ld. 25. jegyzet; A Székesfehérvárról származó Apollinaris-sírkő felirata: AD PATREM PAVLVM POSITVS ROGAT APOLINARIS / QVISQVIS ADES QVI MORTE CADES STA PERLEGE PLORA / SVM QVOD ERIS QVOD ET(ES)IPSE FVI PRO ME PRECOR ORA – ld. 6. jegyzet

³³ A vörsi határkő felirata: TEMPORE STE]PH(AN)I REGIS IAN[VS FILIVS ...VOLVI]T SIBI OCCV-PARE [TERRAM...A]NICOLAO FILIO VS NO(N)[OBSTANTE IU]STICIA ET META CO(N)FIRMA(n)TE ISTA O(MN)IA IN P(RE)SENCIA OMPVD BANI PALATINI COMITIS LAVRENCII P(RI)STALD(VS) LONG(VS) SYMEON H(OC) SIGNVM LAPIDIS E(ST) ILLIVS T(EM)P(OR)IS, ld. 8. jegyzet

³⁴ Nagylucsei Orbán egri püspök és Báthori István erdélyi vajda koronaőrök visegrádi címeres emléktáblája (1493): VRBANO PONTIFICI AGRIENSI EX POSONIENSI VICO NAGLIVCH ORIVNDO ET STEPHANO VAIWODE TRANSILVANO POST REGIS WLADISLAI CORONATIONEM DELECTIS CVSTODIBVS, Bél, M.: Notitia Hungariae novae... III. Vienna, 1737. 470–471. közötti ábra humanista capitalis betűkből álló felirat képével; Dercsényi D. – Héj M.: Pest megye műemlékei 1–2. (Magyarország Műemléki Topográfiája V.) Budapest, 1958. 407–408., 459. Szövegkiegészítéssel; Balogh J.: A művészet Mátyás király udvarában I. Budapest, 1966. 211.

THE PERIODS OF MEDIEVAL ROMAN-LETTERED EPIGRAPHY,
SOME SPECIALITIES OF THE EPIGRAPHS
AND POSSIBILITIES FOR THEIR COMPLETION

The era of this research concerning Hungary is from the foundation of state till the Ottoman conquest; the material of research is constituted by the inscriptions of objects and historical relics. The medieval epigraphy of Roman letters deals with all inscriptions using the Roman (Latin) characters.

The epigraphs of Romanesque (Norman) and early Gothic period:
The inscriptions connected with the Romanesque style started after 1000 and lasted till the middle of the thirteenth century. The early Gothic style appeared from the third quarter of the twelfth century and lasted till the third quarter of the thirteenth century.

The Gothic *maiuscula* epigraphs:
The period of Gothic *maiuscula* started after 1230 in Europe. The beginning of this type of letter can be dated earlier in Hungary than in the case of stone inscriptions, testified by the inscription of the double seal of Stephen V. (1270–1272). This type was fashionable till the age of Sigismund and can be seen on his seals of 1389 and 1400. The usage of this letter on coins continued next century and was not succeeded by the Gothic *minuscula*.

The Gothic *minuscula* epigraphs:
The appearance of the Gothic minuscula on stone inscriptions can be dated at 1365–1370, then the type became more popular from the eighties. Inscriptions of Gothic minuscula are known as late as 1508 and 1524. Embossed variations can be put at the beginning of the fifteenth century. The so-called *fraktur* form was used from 1510 on the German inscriptions appearing on the western borders of Hungary.

The *Humanist capitalis* epigraphs:
In case of stone inscriptions the *Humanist capitalis* letter remained the most characteristic type from 1467 till the historical epoch-making year of 1541. Its provincial variations appeared in the country at the beginning of the sixteenth century and became widely accepted till the twenties. The usage of *ligatura* and *enclave* became more marked after 1500 and they were fashionable till 1541. The type called the early *Humanist capitalis* can be observed on a seal of 1472 of king Matthias. Its general usage can be dated at the first decades of the sixteenth century.

Some specialities of the epigraphs:

On the inscriptions, using letters of *antiqua* of the Romanesque age, early *Gothic*, *Gothic maiuscula* and *Humanist capitalis*, one can read poems written in the classical metrical style, mainly in the form of hexameter and distichon. Words and names referring to the knowledge of ancient mythology can be found just on Humanist inscriptions. Likewise *tabula ansata* and mythological elements and date according to the Roman Calendar is characteristic for mainly the Humanist epigraphs.

The importance of the reconstruction of the medieval epigraphs:

In case of medieval inscriptions the profound knowledge of epigraphy and palaeography is needed. The completion of texts demands the collection of stone relics nationwide. The data of inscriptions can be classified into seven groups: words and phrases referring to death; date; the rank and title in case of important persons; proverbs in Latin, citations from the Bible, chosen slogans; fashionable metrical poetry, mainly hexameter and distichon; legal act engraved in stone, contract. The completion of epigraphs can be done easier, if the missing parts of the text were preserved in another kind of source.

KORDÉ ZOLTÁN

AZ 1412. ÉVI ERDÉLYI GENERALIS CONGREGATIO*

1412-ben Zsigmond király elrendelte, hogy *generalis congregatio*n vizsgálják fölül Erdélyben az Erzsébet királyné, Mária királynő, valamint az ő maga által *nova donatio* címen adományozott birtokokkal kapcsolatos okleveleket. Magának az eseménynek az eddigi kutatás csak mérsékelt figyelmet szentelt, többnyire megelégedett annak megállapításával, hogy ez a közgyűlés volt az utolsó, XIV. századi értelemben vett „klasszikus” *generalis congregatio* az erdöntúli tartományban. Janits (azaz Borsa) Iván az erdélyi vajdák igazságszolgáltató és oklevélkiadó tevékenységét vizsgáló, a mai napig alapműként forgatott könyvében így írt: „Az utolsó ismert vajdai *congregatio* Stibor vajdának 1412-ben a király parancsára a *nova donatio*-k felülvizsgálására tartott gyűlése”.¹ Istványi Géza 1941-ben megjelent írásában hasonlóképpen foglalt állást megjegyezve, hogy „az utolsó, eddig látott keretek között lezajlott erdélyi közgyűlés, amelyről tudunk, 1412-ből való”, majd mindehhez hozzáfűzte még azt is, hogy ha az erdélyi családi levéltárak jövőbeni kutatása „esetleg még felszínre is hozná egy-két ilyen vajdai köztörvényszék emlékét, nyugodtan kimondhatjuk, hogy a XV. század egész folyamán már csak kivételes jellegűek lehettek ezek”.² Mályusz Elemér a középkori erdélyi magyar társadalomról írott munkájában egy rövid megjegyzés formájában – melyre később még visszatérünk – ugyan újabb szempontot is felvillantott az 1412. évi *congregatio*val kapcsolatban, végül azonban tudós kollégáihoz hasonlóan ő is beérte annak megállapításával, hogy „1412-ből ismeretes az utolsó *generalis congregatio*, amely úgy működött, mint a 14. századiak”.³ Érdekes módon az *Erdély rövid története* c. kötet 1322–1414 közé helyezi a tordai *generalis congregatio*ok korát; a vonatkozó rész szerzője, Makkai László úgy fogalmaz, hogy „1414 után a vajdai közgyűlések sorozata politikai

* A tanulmány alapjául szolgáló előadás 2005. november 19-én hangzott el Kolozsvárott az Erdélyi Múzeum-Egyesület „A Magyar Tudomány Napja Erdélyben” c. rendezvényén.

¹ Janits Iván: *Az erdélyi vajdák igazságszolgáltató és oklevélkiadó működése 1526-ig*. H. é. n. [Budapest, 1940.] (továbbiakban: Janits, *Az erdélyi vajdák*) 48. 135. sz. j.

² Istványi Géza: *A generalis congregatio*. Levéltári Közlemények 1940–1941. 197–198.

³ Mályusz Elemér: *Az erdélyi magyar társadalom a középkorban*. Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 2. Budapest, 1988. (továbbiakban: Mályusz, *Az erdélyi magyar társadalom*) 37.

változások miatt megszakadt”.⁴ Mint e sommás véleményekből is kitűnik, a kutatás leginkább egyetlen szempontból tartotta említésre méltónak az 1412-es közgyűlést, s nem bajlódott részletesebb vizsgálatával, háttérének és esetleges jelentőségének az alaposabb feltárásával. E rövid tanulmány keretében természetesen magunk sem törekedhetünk egy minden problémát megoldó vizsgálatra, s tisztában vagyunk avval is, hogy az 1412-es *generalis congregatio* mégoly tüzetes elemzése sem adhat választ minden egyes, a témakörrel kapcsolatosan felmerülő kérdésre, arra azonban kísérletet tehetünk, hogy némileg árnyaljuk a fentebb idézett megállapításokat, illetve, hogy magán az eseményen túlmutató tanulságokat keressünk.

Zsigmond szándékával kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy 1412-ben csak Erdélyben került sor ilyen jellegű felülvizsgálatra; korábban, 1409-ben Magyarországon már lezajlott egy hasonló, minden megyét érintő procedúra, ez azonban az erdöntúli vidékre nem vonatkozott.⁵ Az uralkodó szándékát illetően felmerül a kérdés, hogy miért vált szükségessé a birtokadományozások felülvizsgálata, illetve, hogy Erdélyben miért csak 1412-ben és nem korábban került erre sor. Az első felvetésre viszonylag könnyen lehet válaszolni. A miéltre tulajdonképpen már Stibor vajda 1412. július 12-én Tordán kelt oklevele is megadja a választ, amely arra utal, hogy a kedvezményezettek a zűrzavarok idején (*tempore disturbiorum*) nyújtott szolgálataikért nyerték el az adományokat.⁶ Ma már – elsősorban Engel Pál és Mályusz Elemér kutatásainak köszönhetően – lényegesen jobb és pontosabb ismeretekkel rendelkezünk Zsigmond uralkodásáról, mint néhány évtizeddel ezelőtt. Tudjuk, hogy e „zavaros idők” Nagy Lajos halálától, vagyis Mária hatalomra kerülésétől a Zsigmond elleni, Nápolyi Lászlót trónra ültetni kívánó felkelés leveréséig, azaz 1403-ig tartot-

⁴ Köpeczi Béla (főszerk.): *Erdély rövid története*. Budapest, 1989. 196.

⁵ Az 1409. évi országos jellegű vizsgálatra: Mályusz Elemér- Borsa Iván: *Zsigmondkori Oklevéltár* (továbbiakban: ZsO.) II/2. (1407–1410). Budapest, 1958. 6717., 6771., 6942., 7059. sz.; ZsO. III. 1680. sz.; Mályusz Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon*. Budapest, 1984. 57. Érdemes idézni Zsigmond 1409. április 9-én Szatmár, Máramaros és Ugocsa megyékhez intézett parancsleveléből, amelyben elrendeli a *generalis congregatio* megtartását: „*super universis et singulis possessionibus et iuribus possessionariis et quibuscunque donis sub serenissimi condam domini Lodouici similiter regis Hungarie soceri necnon inclitarum Elizabeth consortis eiusdem ac Marie reginarum contoralis nostre carissimorum felicitum recordationum minoribus seu secretis ac tandem nostris minoribus et autentico dudum rationabilibus de causis amissis et confractis sigillis datis et emanatis ac infra tempus huiusmodi decreti cum presenti novo nostro maiori autentico sigillo confirmatis vel non confirmatis*”, „*universaliter et generaliter per modum proclamate generalis congregationis in sedem vestram iudiciariam conveniendo*” (ZsO. II/2. 229., 230. 6716. sz.).

⁶ Barabás Samu: *A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára* (továbbiakban: Teleki). I. Budapest, 1895. 384. Hasonlóképpen fogalmaz Stibor hét nappal később, július 19-én, Besztercén kiadott másik oklevele is: ZsO. III. 2443. sz.

tak. Érthető, ha Zsigmond urrá lévén a trónviszályokon, majd pedig kibújván a Kanizsai-liga halálos szorításából, igyekezett visszaszerezni az érdemtelenek kezére jutott birtokokat és megpróbálta rendezni az összekuszálódott birtokviszonyokat. Az is igaz természetesen, hogy a birtokok megerősítése – vagy éppen elkobzása – nem elhanyagolható bevételt jelentett a király, illetve tanácsadói számára. Nem véletlen, hogy Zsigmond nagy hatalmú kancellárja, Eberhard meghatározó szerepet játszott az 1409. évi (és korábbi) igazoltatásokban.⁷

További kérdés azonban, hogy az 1409. évihez hasonló eljárásra miért csak három évvel később – közel egy évtizeddel a felkelés elfojtását követően – került sor Erdély területén. A választ alighanem a kor hatalmi–politikai viszonyai adják meg. Engel Pál megállapítása szerint „az első idők hatalmi harcai és az 1403-i győzelmet követő kísérletezgetések után 1410 táján Zsigmond uralmi rendszere elnyerte végső formáját, és a továbbiakban olyan fokú stabilitást mutat, aminek viharos történelmünk más korszakából ritkán találunk példát”.⁸ Ami Erdélyt illeti, az új hatalmi struktúra kiépítése 1409 őszén vett döntő fordulatot; ekkor került ugyanis a vajdaság élére Zsigmond erős embere, régi és kipróbált híve, Stiborici Stibor, aki 1395–1401 között egyszer már betöltötte ezt a méltóságot, a királlyal szemben álló erők nyomására azonban akkor kénytelen volt megválni tisztségétől.⁹ Most azonban hatalmában jócskán megerősödve tért vissza a korábban már igazgatott tartomány élére: egyebek között nyitrai, beszercei és trencséni ispán, illetve a Sárkányrend alapító tagja volt és viselte a „Vág folyó egész földjének ura” címet, „ami nemcsak jól hangzott, hanem a valóságot is fedte”.¹⁰ Az erdőntúli tartomány második legjelentősebb méltóságát, a székyispánit 1405 óta az a Nádas Mihály töltötte be, aki az 1403. évi felkelés során – erdélyi köznevesként – az uralkodóhoz hű, Király-hágón túli fegyveres erők élén eredményesen szállt szembe a lázadókkal.¹¹ Bizonyára nem véletlen, hogy Zsigmond 1409-ben, az országszerte zajló birtokszabályozás és -revízió alkalmával látta elérkezettnek az időt arra, hogy visszahelyezze a vajdai posztra Stibort. Ettől fogva az egész tartományt

---

⁷ Mályusz Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon*. Budapest, 1984. 55. skk.

⁸ Engel Pál: *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban*. Értekezések a Történeti Tudományok Köréből 83. Budapest, 1977. 64.

⁹ Stibor erdélyi vajdaságára: Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. (továbbiakban: Engel, *Archontológia*) I. Budapest, 1996. 13–14.

¹⁰ Engel Pál: *Zsigmond bárói: rövid életrajzok*. In: Beke László–Marosi Ernő–Wehli Tünde (szerk.): *Művészet Zsigmond király korában 1387–1437*. I. Budapest, 1987. (továbbiakban: Engel, *Zsigmond bárói*) 445. Ld. még: Engel, *Archontológia* II. 217.

¹¹ Nádas Mihályra ld.: Kordé Zoltán: *A székyispáni méltóság a Zsigmond-korban*. Történelmi Szemle XLVI (2004) 3–4. 202. skk.

erőskező, Zsigmondhoz hű tisztségviselők irányították, akik mindenféle szempontból alkalmasak voltak arra, hogy az új hatalmi-politikai struktúrát erre a vidékre is kiterjesszék és megszilárdítsák. Ennek ellenére a birtokrendezés erdélyi folytatására csak három évvel később, 1412-ben került sor. Ennek alapvetően az lehetett az oka, hogy a régi-új vajda számos elfoglaltsága miatt ténylegesen nem igen vett részt az erdőntúli ügyek intézésében, inkább helyetteseire bízta a teendőket. Forrásaink nem tudnak arról, hogy Stibor ezekben az években Erdély területén tartózkodott volna, annál gyakrabban említik viszont olyan szerepkörben, amelyet vajdai hivatalától távoli vidékeken töltött be: Prágában Husz János és az érsek közötti viszályban Zsigmond által delegált döntőbíróként, lengyelországi követként, Friaul vagy éppen a lengyelek elleni hadjárat résztvevőjeként stb.¹²

Számbavéve a közgyűlés összehívásának előzményeit és körülményeit, a továbbiakban arra keresünk választ, hogy milyen jellegű volt ez az esemény, az 1409. évi magyarországi eljárás szerves folytatásának tekinthető-e egyáltalán, illetve, hogy miként lehet elhelyezni az erdélyi *generalis congregatio*ók sorában. Ehhez mindennek előtt a történések áttekintésére van szükség. Forrásaink 1412 júniusára vonatkozóan adnak hírt az első olyan fejleményekről, amelyek témánkkal kapcsolatosak. Egy e hónap 12-én kelt – csak tartalmi kivonatban fennmaradt – oklevél szerint „*Stiborio vaivoda...una cum fidelibus nostris dilectis reverendo in Christo patre domino Stephano episcopo Transsiluanensi necnon magnificis Pipone Themesiensi et camerarum salium et Michaelae Siculorum nostrorum comitibus ceterisque quampluribus proceribus et nobilibus earundem partium nostrarum Transsiluanarum tunc sibi assistentibus in civitate nostra Cibiniensi pro tribunali sedente*” döntöttek a báznai és a völci királyi népek és hospesek, valamint Bajom királyi falu között folyó határperben.¹³ Stibor vajda egy másik, június 15-én ugyancsak Szebenben kiadott oklevele szerint Ozorai Pipo temesi ispánnal és Nádas Mihály székely ispánnal „*pro tunc assedentium...in persona serenissimi principis ac domini, domini Sigismundi*” Selyk városnak engedélyezték évenkénti vásár tartását.¹⁴ Még világosabban és részletesebben fogalmaz egy másik vajdai irat, amely

¹² Prágai döntőbíráskodására: ZsO. III. 645. sz., 659–660. sz. (1410. VII. 3., 1410. VII. 6.); lengyelországi követként: uo.: 1460. sz. (1411); Friaul elleni hadjárat résztvevőjeként: uo. 1293. sz., 1338. sz. (1410. XI., 1410. XII. 11.); lengyelországi hadakozására: Engel, *Zsigmond bárói* 445. Stibor sok esetben tűnik fel a királyi udvarban *relator*ként, gyakran pedig Erdélytől távoli helyeken bocsát ki oklevelet (így pl., a teljesség igénye nélkül: ZsO. II. 7147. sz., 7826. sz., 8078. sz., ZsO. III. 299. sz., 357. sz., 375. sz. stb.).

¹³ Franz Zimmermann-Carl Werner-Georg Müller: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. (továbbiakban: US.) III. (1391–1415) Hermannstadt, 1902. 655., ZsO. III. 2273. sz.

¹⁴ US. III. 524., ZsO. III. 2289. sz.

arról szól, hogy Stiborici Stibor, az erdélyi püspök, Ozorai Pipo, Nádas Mihály, Nadabi László alvajda, valamint más erdélyi nemesek „*de mandato serenissimi principis et domini nostri...domini Sigismundi...regis plenaria suae maiestatis suffulti potentia et auctoritate lites partium praemissarum* [ti.: Transsiluanensium] *et guerras quaslibet finali decisione iuridice iudicandas, terminandas et quaslibet causas reformatandas*” június 2-án Szebenben a hét százsz székbeli, valamint a brassóvidéki kereskedők közötti viszályban intézkednek.¹⁵ Az iratokból kiderül, hogy Stibor vajda Upori István erdélyi püspök, Ozorai Pipo temesi ispán és Nádas Mihály székelyispán társaságában a király parancsára érkezett Erdélybe, hogy a peres ügyeket, egyenetlenségeket elrendezze, végső soron, hogy a közállapotokat megjavítsa. Ennek során Szebenben falvak közötti viszályban döntöttek, vásártartást engedélyeztek Selyk számára és elsimították a százsföldi, illetve a barcasági kereskedők vitáját. Bár ezekben az iratokban nem fordul elő a *generalis congregatio* kifejezés vagy annak szinonímája, az azonban az idézetekből is világos, hogy a vajda és társai Zsigmond megbízásából bírósági közgyűlést tartottak, amelyen a nemesek mellett a százszok képviselői is részt vettek.

Egyelőre megelégszünk a szebeni fejlemények e rövid összefoglalásával, mivel a tanulságok levonásához és a végső összegzéshez szükséges a további események áttekintése is. Következő, e témakörhöz kapcsolódó forrásunk Stibor július 10-én kelt oklevele, amelyből kiderül, hogy a vajda ekkor Tordán *generalis congregatiót* tartott: „*nos in generali convocatione universitatis nobilium partis praemissae Tordae celebrata*”¹⁶ Jóval részletesebben szól a közgyűlés összehívásának okairól és körülményeiről Stibor vajda két nappal későbbi, korábban már idézett oklevele: „*cum nos una cum venerabili in Christo patre, domino et domino Stephano episcopo ecclesie Transsilvane ac viris magnificis, Pipone de Ozora inter cetera comite Themesiensi, necnon Michaele de Nadazd filio Salomonis comite siculorum...ex speciali permissione domini nostri regis...in medium universitatis nobilium partis premissae generalem Thorde fecissemus convocationem super eo, uti omnes et singuli prelati, barones, nobiles ac alii cuiusvis conditionis et possessionati homines partium pre tactarum, ex generali decreto predicti domini nostri regis...super possessiones portionarias aut integras titulo nove donationis donatas, si quas olim excellentissime principes, coniunx quondam serenissimi principis domini Lodovici regis Ungarie, soceri nostri regis charissimi ac Maria regina piarum recordationum quondam conthoralis domini et domini regis Sigismundi...si quas autem idem dominus noster rex sub titulo nove confirmationis gratiose ob laudem dignis servitiis tempore disturbiorum sacre corone diadematis regni Ungarie per eosdem cum summa fidelitate fideliter exhibitis eisdem dedissent...easdem*

¹⁵ US. III. 552., ZsO. III. 2697. sz.

¹⁶ US. III. 526.

*literas superinde privilegiales nostri in presentia ac ante dictorum prelatorum, baronum in specie easdem deberent exhibere*¹⁷ Az adatok egyértelműen alátámasztják, hogy július első felében Tordán nemesi bírósági közgyűlés, *generalis congregatio* játszódtott le, melynek megtartására Stibor vajda és társai (az erdélyi püspök, Ozorai Pipo és Nádas Mihály) a királytól kaptak parancsot, melynek értelmében elsősorban a Erzsébet, Mária és Zsigmond által adományozott birtokok felülvizsgálatát és megerősítést végezték el. (Érdemes megjegyezni, hogy az erdélyi iratok teljesen hasonló módon és megfogalmazásban tudósítanak a *generalis congregatio* megrendezéséről mint Zsigmond fentebb már idézett, 1409. április 7-én kelt oklevele.) Megint csak nyitva hagyva a további következtetések lehetőségét, most pusztán arra térünk ki, hogy a tordai közgyűlés összehívására ugyan kifejezetten a király rendelkezése alapján került sor, ezen azonban csak a hét erdélyi vármegye nemesi vetek részt, a szászok és székelyek ottani szereplésére – miként az forrásainkból kiderül – semmilyen jel sem utal.¹⁸

Tény, hogy Stibor vajda nem tétlenkedett, ugyanis július 19-én már – ekkor kiadott oklevele tanúsága szerint – Besztercében tevékenykedett: „*generalem in civitate Bistricia fecissemus convocationem*”. Az irat a korábbiakban már idézettekhez hasonlatos fogalmazásban adja elő a besztercei közgyűlés előzményeit és célját.¹⁹ Igaz ugyan, hogy ekkor már csak Nádas Mihály székelyispán, Nadabi László alvajda és nemesi ülnökök szerepelnek a vajda társaiként, azt azonban, hogy a gyűlést a résztvevők valóban *congregationi*ként fogták fel, egyebek mellett az alábbi, július 28-án kelt oklevélrészlet is bizonyítja: „*de mandato regio congregationem generalem...celebravimus in civitate Bistriciensi*”²⁰ E közgyűlésen – az elsődlegesként megjelölt célon, vagyis a birtokigazoláson túl – egy sor Besztercét és vidékét érintő intézkedésre is sor került: így például megerősítette a vajda a beszterceiek és a radnaiak különféle jogait, amelyek a korábbi birtokos, Prokop idejében jelentősen sérültek, intézkedett a nagydemeterieknek és a törpényieknek a Besztercei kerülethez tartozó nemesekkel zajló határvitájában, illetve a polgárok panasza nyomán eltiltotta bírótársát, a székelyispánt attól, hogy bírái vagy familiárisai descensust követeljenek a beszterceiektől.²¹ Mályusz Elemér úgy vélekedett e gyűlés kapcsán, hogy „nem szoros értelemben vett *generalis*

¹⁷ Teleki I. 384. (ZsO. III. 2424. sz.). Hasonlóképpen fogalmaz a vajda július 14-én kiadott oklevele is: Dl. 30 154, Dl. 30 155 (ZsO. III. 2428. sz.); az itt leírtakhoz hasonlóan utal a közgyűlésre Zsigmond 1422. IX. 22-I diplomája is: ZsO. III. 2714. sz.

¹⁸ Az erdélyi *generalis congregatio*k két nagy csoportjára: Janits, *Az erdélyi vajdák* 38. skk.

¹⁹ ZsO. III. 2443. sz.

²⁰ US. III. 534.

²¹ ZsO. III. 2452–2454. sz., 2480. sz., 2485. sz.

congregatiónt ítélték 1407-ben Szántói Lack Jakab a szebeniek ügyében s határozott [1412-ben – K. Z.] Stibor vajda Besztercén a határvám kérdésében, azonban itt kell megemlékeznünk róluk, mivel nemeseiken kívűl a szászok képviselői is részt vettek rajtuk”.²²

Az események azonban még Besztercében sem érték el végkifejletüket, hiszen a gyűlések sorozata szeptemberben Brassóban és a Barcaságban folytatódott tovább. A vajdát ugyanazok kísérték el ide, mint akik a besztercei congregatiónt voltak a társai: a kitartó Nádas Mihály, valamint Nadabi László alvajda és mások, miként ez Stiborici Stibor egyik szeptember 1-i okleveléből is kiderül: „*nos una cum magnifico viro Michaelae de Nadazd filio Salomonis comite Siculorum ac strenuis viris militibus Ladislao de Nadab vicevaivoda nostro, Thoma Farkasch et Anthonio de Erdel...ex speciali permissione domini nostri regis Sigismundi...in medium universitatis tam nobilium quam ignobilium Braschouiae fecissemus convocationem partis premissae*”. A továbbiakban az irat (és hasonló fogalmazású, ugyanazon a napon kelt társai) a korábbiakban már megismert magyarázattal szolgálnak a gyűlés összehívásának okát illetően.²³ Az alapvető cél most is az adománylevelek felülvizsgálata volt, emellett azonban – hasonlóképpen a korábbiakhoz – sor került számos más intézkedésre is, így például megerősítette Stibor a brassóiak vámjegyzékét, a bírói eljárásra stb. vonatkozó szabályokat.²⁴

Bár a brassói közgyűléssel még nem ért véget teljesen Stibor vajda erdélyi szereplése (így pl. szeptember végén Déván tartott ítélőszéket²⁵), az 1412. évi *generalis congregatio* gyakorlatilag lezárult. Áttekintve a fejleményeket nem zárkozhatunk el a nyitva maradt kérdések megválaszolásától. Mindenek előtt meg kell erősíteni azt a korábbi sejtésünket, hogy az 1412. évi erdélyi *generalis congregatio* az 1409-es (részben pedig a korábbi) magyarországi fejlemények szerves folytatásának tekinthető, vagyis a felkelés utáni sokoldalú rendezési törekvések részének. A végső cél túlmutatott az adománybirtokok Erzsébettől kezdődő felülvizsgálatán, a birtokviszonyok rendezésén; az új hatalmi rendszer kiépítéséről, illetve megszilárdításáról is szólt a történet. Hogy Erdélyben erre miért csak hároméves késéssel került sor, arra fentebb már kitértünk. Itt kell viszont foglalkoznunk azzal a kérdéssel, hogy az 1412. évi

²² Mályusz, *Az erdélyi magyar társadalom* 93. 157. sz. j.

²³ US. III. 538. skk. Itt jegyezzük meg, hogy a Zsigmondkori Oklevéltár regesztája félreértésekre adhat okot, amikor úgy fogalmaz, hogy Stibornak a gyűlésen „feladata volt I. Lajosnak és Mária királynőnek, valamint Zs.-nak a zavarok idején új adományozásokról kibocsátott privilégialis okleveleit felülvizsgálni” (ZsO. III. 2602. sz.). A szövegek azonban mindenhol „*super possessiones...titulo novae donationis donatas...principes coniunx quondam serenissimi principis regis Lodouici ac Maria regina*” stb. fogalmazással élnek, vagyis egyértelműen Erzsébetről, I. Lajos feleségéről beszélnek mint adományozóról (US. III. 538., 540. stb.).

²⁴ ZsO. III. 2602–2604., 2625., 2636. sz.

²⁵ ZsO. III. 2733–2734. sz.

generalis congregatio hogyan illeszkedett bele az erdőntúli közgyűlések sorába, miként értékelhető jellege. Elsőként azt szeretnénk leszögezni, hogy Makkai László korábban már idézett megállapításával ellentétben az erdélyi közgyűlések sorozata nem 1414-et követően szakadt meg: Stibor vajda (akinek tisztségviselése haláláig, azaz 1414-ig tartott) 1412-őt követően már nem tartott *generalis congregatiót*, miként utódai sem. Ebből a szempontból tehát a szakirodalom azon vonulatának volt igaza, amelyik 1412-vel zárta a „klasszikus” erdélyi *generalis congregatiók* sorát. Más kérdés persze, hogy mennyiben tekinthető ez az egész rendezvény „klasszikusnak”. Mint láttuk, a közgyűlésre a király kifejezett parancsából került sor; ennek ellenére nem úgy zajlott le, mint a korábbi, XIV. századi jellegűek. A tordai gyűlésen nem vettek részt a székelyek és a szászok, csak a hét megye nemessége. Ugyanakkor a Szászföldön, Besztercében és Brassóban (a Barcaságban) szintén sor került hasonló célú és jellegű rendezvényekre. Vagyis az 1412. évi *generalis congregatio* bizonyos elemeiben „klasszikusnak” tekinthető ugyan, jellegét tekintve azonban sok szempontból formabontónak mondható, így legalább annyira értékelhető egy új korszak kezdeteként, mint a régi lezárásaként. Biztos, hogy Zsigmond új hatalmi rendszere (melynek megszilárdítását Erdélyben éppen ez a *congregatio* végezte el) elősegítette az erdőntúli sajátos rendiség kibontakozását is (ami természetesen hosszú folyamat volt), s ezzel maga siettetett a régi hatalmi formák, intézmények felbomlását. Magunk tehát úgy látjuk, hogy az 1412. évi közgyűlés a maga rendhagyónak mondható módjával nem annyira egy válságos korszak lezárásaként, hanem inkább új hatalmi struktúra és intézmények kiépülése kezdeteként tekinthető.

Zoltán Kordé

LA CONGREGATIO GENERALIS
TRANSYLVANIENNE EN 1412

Selon la majorité de la littérature spécialisée la *congregatio generalis* de 1412 a été la dernière réunion juridique „classique“ en Transylvanie, dans cette province du Royaume de Hongrie médiéval. L'étude analyse les circonstances et le déroulement de cette *congregatio generalis*. L'auteur arrive au résultat suivant: cette réunion était en même temps la fermeture d'une époque et le début d'un nouvel système gouvernemental. Le roi Sigismond (1387–1437), après la chute de la révolte de 1403, a reorganisé le gouvernement du Royaume de Hongrie. Selon l'étude la *congregatio generalis* de 1412 surpasse le cadre d'un „simple“ réunion juridique et indique une nouvelle ère politique et le commencement – vrai, lointain – du corporatisme provincial de Transylvanie.

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ

STRIGONIUM RECEPTUM (Esztergom 1595. évi visszafoglalása)

VIII. Kelemen pápa 1595. szeptember 16-án kelt, Mátyás főherceghez intézett levelében arról a túláradó örömről számolt be, amikor gyors hírvívó meghozta a főherceg neki írott, szeptember 1-i levelét. Ebben Rudolf öccse, az alsó-magyarországi keresztény had fővezére a Szentatyának beszámolt arról, hogy a török őrség a heves ostrom, az ágyúk rombolása és a szükség által kényszerítve feladta Esztergom várát.¹ A pápa azonnal hálát adott Istennek kegyelméért, hogy a nemes s oly hosszú zsarnokság alatt sínylődött várost 52 év után visszaadta a kereszténységnek és a császári háznak. Jelen tanulmány az 1543-ban elesett Esztergom visszavívásának főbb eseményeit elemzi kiadott és kiadatlan források, s a vonatkozó szakirodalom alapján.² Esztergom visszafoglalására a hosszú vagy 15 éves háború (1593–1606) során került sor. A háborút kezdeményező török 1593-ban bevette Szigetvárat, Veszprémet és Palotát, de elvesztette Füleket és más felvidéki várakat. A következő évben a Habsburg-ellentámadás elakadt Esztergomnál és Hatvannál. Szinán nagyvezír elfoglalta Tatát, Pápát, Győrt, egyedül Komárom vára állt ellen. Bécs veszélybe került, de sikerült megnyerni Báthory Zsigmond erdélyi fejedelmet, akivel Rudolf császár-

¹ „Narras enim hostes Turcas vehementi nostrorum oppugnatione et tormentorum diverberatione tandem coactos, et necessitate compulsos, Arcem Strigoniensem dedidisse, illo ipso die hoc est, calendis Septembris” – VIII. Kelemen pápa 1595. VIII. 16-i levele Mátyás főhercegnek, Österreichisches Staatsarchiv, Wien, Haus-Hof und Staatsarchiv, Ungarische Akten, Allgemeine Akten (továbbiakban: HHStA Hungarica) Fasc. 127. fol. 10r–11r. – a levéltári iratokat mikrofilmen használtam, Magyar Országos Levéltár (MOL) W 711.

² Esztergom ostromára: Gömör Gusztáv: Esztergom vár bevételé 1595-ben. Hadtörténelmi Közlemények (továbbiakban: HK) 1891. 462–481, 648–677. (továbbiakban: Gömör, HK 1891); Thury József: A török történetírás Esztergom visszavételéről 1595-ben. HK 1892. 68–80, 181–196; Doberdói Bánlaky (Breit) József: A magyar nemzet hadtörténelme. 14. rész, Budapest, 1940. (továbbiakban: Bánlaky 1940) 147–170; Csorba Csaba: Esztergom hadi krónikája. Budapest, 1978. (továbbiakban: Csorba 1978) 143–156; Jacov, M.: I Balcani tra Impero Ottomano e Potenze Europee (sec. XVI e XVII). Il ruolo della diplomazia pontificia. Cosenza, 1997. 117–120, 121–127; Bagi Zoltán: Esztergom 1595-ös ostroma. Acta 1999/4. (továbbiakban: Bagi, Acta 1999/4.) 59–65; Tóth Sándor László: A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború. Szeged, 2000. (továbbiakban: Tóth 2000) 168–176; Pásztai László: Esztergom várának első részletes térképi ábrázolása és ismeretlen erődítési terve (Pompco Floriani kéziratos tervrajzai az 1595. évi visszafoglalás alkalmából). HK 2000/1. (továbbiakban: Pásztai, HK 2000/1.) 121–140.

király 1595 elején megkötötte a prágai egyezményt. A török vazallus Erdély „pálfordulása” magával rántotta Moldvát és Havasalföldet. A Porta kétfrontos háborúra kényszerült. A fő front Havasalföldön volt, ahova 1595 nyarán nyomult be Szinán nagyvezír. Mihai Viteazul vajda ellenállása ellenére török kézre került Havasalföld, de Báthori Zsigmond vezetésével ellentámadás indult. Visszavették Bukarestet, Tirovistet s csapást mértek Szinán utóvédjére Gyurgyevónál október végén. Az erdélyiek a Temes-Maros vidéken több várat visszafoglaltak (Lippa, Jenő stb.).³

Az erdélyi diverzió, a havasalföldi hadjárat miatt a török Magyarországon defenzívába szorult. A Habsburg-hadvezetés 1595 tavaszán ellentámadást szervezett. A Német-Római Birodalomból, Itáliából, az osztrák örökös tartományokból, a Cseh Királyságból és a Királyi Magyarországról összeverbuvált alsó-magyarországi sereg létszámát 35–40 ezerre, illetve 60 ezerre becsülték.⁴ Egy 1595. november 25-i részletes zsoldoslajstrom szerint 57145 (57245) fő vett részt a hadjáratban; 15430 (15525) lovas és 41715 gyalogos. A lovasságon belül 6800 német, 2000 vallon lovas és 4930 (5025) magyar huszár, a gyalogságon belül pedig 18400 német, 2500 vallon és 5815 magyar katona volt. Ehhez járult a pápai haderő 12 ezer gyalogossal és ezer lovassal, Gonzaga mantovai herceg 700 lovasa, s 3 ezer milánói gyalogos.⁵ A komáromi táborban gyülekező csapatok létszáma június végén legfeljebb 35 ezer fő lehetett, mert számos csapat később csatlakozott.⁶

Főhadparancsnoként Mátyás főherceg állt az alsó-magyarországi sereg élén. A tényleges fővezér főhadparancsnok-helyettesként a németalföldi harcokban kitűnt, 52 éves Karl von Mansfeld gróf, herceg volt. Mansfeld helyetteseként Carl zu Burgau őrgróf következett főtábornokként. A tüzérség élén tábori főhadszertárnokként Don Giovanni de Medici állt. A hadsereg ellátásáért főélelmesterként Wolf Jörger báró felelt, míg a tábor őrzéséről főstrázsamesterként Jean Tserclaes de Tilly gondoskodott. A katonaság elszállásolását főkvártélymesterként Mansfeld unokaöccse, Charles Salony intézte. A hadsereg fegyelmére ügyelő főprofosz tisztséget előbb Rudolf Edler, majd Georg Eck látta el, míg főoltésként Stephan Aue ítélkezett. A szállításokért Abraham Portner főszekérmester volt felelős. A csapatok ria-

³ A háború 1593–95-ös eseményeire összefoglalóan Tóth 2000. 135–185.

⁴ 40 ezerre, erősítésekkel 60 ezerre Rónai Horváth Jenő: Magyar hadi krónika. II. rész. Budapest, 1897. 121. Gömöry, HK 1891. 463; Csorba 1978. 144; 38 ezer főre Magyarország hadtörténete I. Főszerk. Liptai Ervin, szerk. Borus József. 215. (Marosi Endre); a lajstromozott létszám 35 ezer, összlétszám 60 ezer, Bagi, Actas 1999/1. 61.

⁵ Az 1595. XI. 25-i zsoldoslajstromra HHStA Hungarica Fasc. 128. fol. 317r–324v; a forrás kiadására Bagi Zoltán Péter: Az 1595-ben Esztergom ostromára rendelt császári hadsereg szervezete és felépítése. HK 114 (2001/2–3). (továbbiakban: Bagi, HK 2001/2–3) 410–416.

⁶ A csatlakozó kontingensekre Bagi, Actas 1999/4. 61; Bagi 2001/2–3. 395–396.

dóztatása Leonhard (Hans Bernhard) von Jell „lármamester” feladata volt. E tisztek, s a regimentek ezredesei alkották az 1595. évi alsó-magyarországi szövetséges sereg felső tisztikarát, vezetését.⁷

Június 28-án érkeztek meg az ágyúk, s a muníció a komáromi táborba.⁸ Másnap, június 29-én a csapatok átkeltek a komáromi hajóhídon, s fél mérföldre Tatától ütöttek táborn.⁹ A hadjárat tervét illetően vita folyt a haditanácsban. Mansfeld Tata gyors bevételeit javasolta, utána akart Esztergom alá vonulni, s Pálffy Miklós bányavidéki főkapitánnyal az Esztergommal szemben fekvő Párkány erősségét kívánta elfoglaltatni. Pálffy ezzel szemben Esztergom azonnali megszállását indítványozta. Mivel hírt kaptak arról, hogy az ellenség Tata, majd Győr ellen támadásra számít,¹⁰ ezért felhagytak a Tata elleni támadás tervével, s a sereg 30-án kora reggel elindult, s július 1-én Esztergomhoz érkezett.¹¹

Buda elővára, Esztergom komplex védelmi rendszert alkotott, melynek részei a vár, a Víziváros, a Rácváros, a Szent Tamás-hegyi erőd és a Duna túlsó oldalán levő Párkány. A vár egy 150 méter magas, meredek sziklára épült erősség volt, amely elavult rondellákkal (Dunai- és Keleti-rondella) és kisméretű bástyákkal rendelkezett. Ehhez csatlakozott a Duna és a Kis-Duna által határolt Víziváros, amelynek északi részében volt az erősség vízellátását biztosító vízmű. A Vízivárost övező falat a keleti oldalon palánk és árok védte. A vár és Víziváros alkotta komplexumot völgy választotta el a Szent Tamás-hegytől, amelyen a török az 1594-es ostrom előtt erődítményt épített, Tepedelent (Fejlyukasztó). Az erődötől délre volt a romos falakkal rendelkező Királyi- vagy Rácváros. A Várhegygel szemben a Duna túlsó oldalán volt a törökiül Dzsigerdelennek („Mályukasztó”) is nevezett Párkány (Kakat) palánkerődje, amely a dunai víziút biztosításában játszott szerepet.¹²

Az Esztergomot védő Kara Ali bég nehéz helyzetben volt, mivel a várat előző évi ostroma után nem sikerült teljes mértékben helyre állítani, s a az őrség létszáma sem volt elegendő a védelemre. Bár 2300 fős török védősereggel számoltak, az ostrom kezdetekor Gablman hadinaplója szerint két bég vezetése alatt csak ezer török katona

---

⁷ A tisztikarra 1595. XI. 26-i zsoldoslajstrom, HHStA, Hungarica Fasc. 128. fol. 317.; Bagi 2001/2–3. 393–395, 410; Tóth 2000. 119, 170–171.

⁸ Vö. Ortelius, Hieronymus Augustanus: Chronologia oder Historische Beschreibung aller Kriegsempörungen und Belagerungen.. Nürnberg, 1602. Pytheas Kiadó, 2002. (továbbiakban: Ortelius 1602) 83r

⁹ Ortelius 1602. 83r; Gömöry, HK 1891. 464.

¹⁰ Bagi, Actas 1999/4. 62.

¹¹ Ortelius 1602. 83r

¹² Vö. Pásztai, HK 2000/1. 123–124.

volt a várban.¹³ Ezt igazolja Illésházy tudósítása, aki szerint a váratlan támadás miatt az esztergomi Ali bég kint rekedt, s „nappal vizen nagy viadallal 1000 magával bemene Esztergamban.”¹⁴ Július elején körülvette Mansfeld Esztergomot, amelynek vívása több mint két hónapig, 62 napig (július 1-szeptember 2) tartott. A fővezér igyekezett teljes ostromzár alá venni a várat. Először, július 2-án a törökök által az ostrom kezdete előtt elhagyott Rácvárost szállta meg, s vallon őrségre bízta.¹⁵ A következő nap a Rácváros sarkában hajóhidat építettek a szigetre. A tábor védelmére sáncokat, árkokat létesítettek, amelyeket ágyúkkal és őrséggel láttak el.¹⁶ Július 4-én a vallon gyalogság heves küzdelemben bevette a Szent Tamás-hegyen levő török palánkot, török nevén Tepedelent. A hegyi erődbe négy faltörő ágyút vittek. Az erőd alatt újabb sáncot létesítettek, amelybe 5 nagy ágyút vittek, hogy innen a Vízivárost és a várat is lőhessék.¹⁷ Július 1–4 között Mansfeld nemcsak körülvette a várat, hanem az öt részre tagolódó komplexum két, gyengébbnek mondható részét el is foglalta. A körülzárás nem volt teljes, hiszen Párkány török kézen volt, így a védők erősitést kaphattak a Dunán keresztül.¹⁸

Az ostrom következő, július 5-től augusztus 13-ig tartó szakasza magában foglalta a Víziváros és a vár lövetését, a Víziváros elleni rohamokat, válaszként török kitérőket, s vízi úton való segélyezési próbálkozásokat, Párkány bevételét, a megérkező felmentő sereg elleni harcot, s végül a Víziváros elfoglalását.¹⁹ Július 5-én kezdtek el a Víziváros és a vár töretését a sáncokból, amely a következő napokban is folytatódott.²⁰ A török őrség július 6-án a Vízivárostól kitérve megtámadta az ott emelt sáncot. A kisebb csatározás során 10 török esett el, de a támadók két fogollyal térhettek vissza a Vízivárosba.²¹ Esztergom körülzárását szolgálta, hogy Párkány kö-

¹³ 2300 főre Gömör, HK 1891. 467; Bánlaky 1940. 149; Csorba 1978. 146; 2300–3000 főre Pászt, HK 2000/1. 125; 1000 főre Bagi, Aetas 1999/4. 61; Tóth 2000. 171.

¹⁴ Illésházy István nádor följegyzései 1592–1603. Közli Kazinczy Gábor. Pest, 1863. (továbbiakban: Illésházy 1863) 19.

¹⁵ A Rácváros VII. 2-i megzárására vö. Ortelius 1602. 83r-v; Österreichisches Nationalbibliothek, Wien, Codex Vindobonensis Palatinus 7352. (MOL W 3497. sz. mikrofilm) (továbbiakban: Codex Vindobonensis Palatinus 7352.) „postridie Rascianum oppidulum vacuum hominibus occupat et Wallanibus custodiendum tradit”

¹⁶ Ortelius 1602. 83v; Pászt, HK 2000/1.125.

¹⁷ Ortelius 1602. 83v; vö. még Gömör, HK 1891. 465.

¹⁸ Erre l. Csorba 1978. 145.

¹⁹ Csorba 1978. 145.

²⁰ Ortelius 1602. 83v–84r; július 7-én és 10-én is említi a vár és a Víziváros lövetését.

²¹ Ortelius 1602. 83r; ettől eltérően Gömör, HK 1891. 465; Csorba 1978. 146.

zelében, az ún. halásztanyánál sáncot építettek, s ide is ágyúkat hoztak.²² Esztergom megsegítésére Budáról élelmet és erősítést próbáltak beküldeni vízi úton, sajkákon és gályákon. Mansfeld Pálffyra és a vallon Assicourtra bízta a török hajóhad visszaverését. A partra szálló törökök, 800 janicsár megtámadta a magyarok sáncát, amelyben 1500 főnek kellett volna lenni, de csak 500 fő védelmezte. Ennek ellenére 300 fő eleste árán visszaverték a török rohamot. Istvánffy szerint a vallonok ágyúzása ellenére a törökök viasszaszorították a magyarokat, s végül bevonultak a városba. Más forrás szerint 3 ezer török jött hajókon, akiket a szigeten levő vallonok támadtak meg; 40 török esett el, 70 jutott be Esztergomba, a többi pedig visszatért Budára.²³ Több eredménytelen rohamot is vezettek a lövés után a Víziváros bevételeire; 11-én, 15-én, 16-án és 18-án. Július 11-én az Assicourt vezette vallon gyalogság rohamozta meg a Víziváros keleti falán lőtt rést, amelyhez csatlakoztak magyar hajdúk is. A rohamot a törökök visszaverték, Assicourt megsebesült, több vallon és hajdú is elesett. A roham kudarcát az állítólag részeg hajdúkra hárították.²⁴ Thurzó György a német gyalogságot kárhoztatta: „az német gyalog az minemő rosz volt mind éltig, most is szintén olyan; tegnap mentek volt ustromnak, noha oly nagy az törés, hogy szabadon, lovon is bemehetnének, de az rosz emberek, noha eléggé biztattuk az herczeggel őket, nem akartak semmiképpen mindazonáltal bemenni, sok nem veszett közölök, de sokan sebesedtenek.”²⁵ A törökök 14-én és 16-án is veszteségeket okoztak éjjeli kitöréseikkel az ostromlóknak.²⁶ Július 15-én újabb rohamot intéztek a Víziváros ellen. Istvánffy szerint vallonok és magyarok vettek részt ebben a rohamban, s egy hajó révén a víz felől is támadtak. A támadást a sáncokból ágyútűzzel is segítették. A támadást a törökök visszaverték ágyú- és puskatűzzel, „olvasztott ólommal, lőporral megtöltött fazekakkal és csövekkel, meg a kötélhágcsóknak felgyújtásával”. A történetíró a saját veszteséget 200 főre, míg a törökét 800 főre tette. Ortélius szerint a mély árkok és az ellenség heves ellenállása miatt végződött ku-

²² Gömöry, HK 1891. 465–466; Csorba 1978. 146.

²³ A török támadásra és kudarcára vö. Ortélius 1602. 84r; Bánlaky 1940. 151; Gömöry, HK 1891. 466; Csorba 1978. 146; Pászti, HK 2000/1. 126; sikerére Istvánffy Miklós: A magyarok történetéből. Ford. Juhász László. Budapest, 1962. (továbbiakban: Istvánffy 1962) 1962. 378–379.; részleges török sikerre vö. Codex Vindobonensis Palatinus 7352. 339.

²⁴ Ortélius 1602. 84r-v; Istvánffy 1962. 379–380; Gömöry, HK 1891. 468; Bánlaky 1940. 152; Csorba 1978. 146; Pászti, HK 2000/1. 126.

²⁵ Kubinyi Miklós: Bethlenfalvi gróf Thurzó György levelei nejéhez Czobor-Szentmihályi Czobor Erzsébethhez. I–II. Budapest, 1876. (továbbiakban: Thurzó levelei) I. 147. (1595. VII. 13-i levele, CLVIII. sz.)

²⁶ Ortélius 1602. 84

darccal a roham.²⁷ Az említett, éjszakai török kitörés után másnap, július 16-án megújították a rohamot. Istvánffy szerint ekkor Mansfeld parancsára unokaöccse, Salony (Chalon) vezetésével a vallonok indultak rohamra, s egyedül is elfoglalták, s megtartották a falakat.²⁸ Ortelius említette a magyarok részvételét is, szerinte a törökök kemény ellenállást tanúsítva visszaverték a rohamot, amelyben 40 fő esett el.²⁹ Július 17-én a török másodszor is megkísérelte, hogy a Dunán keresztül juttasson be élelmet Esztergomba. Miközben a törökök kitöréssel és a Rácváros elleni támadással próbálták az ostromlók figyelmét lekötni, két hajó megközelítette Esztergomot, de a Dunán kifeszített láncok és az ágyúzás miatt a próbálkozás kudarcot vallott.³⁰ Július 18-án délután 3 órakor újabb rohamot indított Mansfeld a Víziváros ellen. A rohamozók élén Greis és Zin ezredek álltak 36 kapitánnyal, s minden gyalogezerdből 200 fő vett részt a támadásban. Tartalékként minden ezredből 1000 főnek kellett részt vennie az akcióban. Mivel a tartalék nem követte a támadást, így a védők kemény ágyúzással, tüzeléssel visszaverték a rohamot. Elsüllyesztették a támadást segítő hajót is, s 250 fős veszteséget okoztak a támadóknak.³¹

Mansfeld parancsot adott az őrszolgálatnál megbízott Pálffy Miklósnak, hogy foglalja el Párkányt, amely „szemben feküdt Esztergommal és ezen az úton az ellenség már kétszer juttatott katonát a várba.”³² Pálffy Miklós és Nádasdy Ferenc válogatott csapatokkal és ágyúkkal július 16-án, vagy 20-án kelt át a Dunán, s vette körül a palánkvárat.³³ Július 24-én reggel öt oldalról megrohamozta, s felgyújtotta az erődöt. A török őrség a vízen keresztül próbált menekülni, de legalább 50-en vízbe szeltek. Pálffy hadából csak 10 fő esett el, de sok sebesült volt.³⁴ Thurzó György sze-

---

²⁷ Istvánffy 1962. 380–381. – ő július 10-re tette e rohamot; Ortelius 1602. 84v; Gömör, HK 1891. 468.; Bánlaky 1940. 152; Csorba 1978. 147; Pászti, HK 2000/1. 126.

²⁸ Istvánffy 1962. 381.

²⁹ Ortelius 1602. 84r; Gömör, HK 1891. 468; Bánlaky 1940. 152; Csorba 1978. 147; Pászti, HK 2000/1. 126.

³⁰ Ortelius 1602. 85r; Gömör, HK 1891. 468–469; Csorba 1978. 147; Pászti, 2000/1. 126.

³¹ Ortelius 1602. 85r; Gömör, HK 1891. 469; Csorba idekapcsolja Istvánffy július 10-re keltezett, feltehetően a 15-i rohamhoz kapcsolható leírását is, Csorba 1978. 147–148.

³² Benda Kálmán: Giovanni Marco Isolano gróf ezredes feljegyzései a magyarországi török háborúról 1594–1602. HK 1983. (továbbiakban: Isolano, HK 1983) 656.

³³ Kakatot ostroma 8-ik napján foglalták el, Jedlicska Pál: Adatok Erdődy báró Pálffy Miklós a győri hősnak életrajza és korához 1552–1600. Eger, 1897. 549. (904/a sz.); hasonlóképpen írt Burgau őrgrofja is, Gömör, HK 1891. 471; az elfoglalást is július 16-ra tette Codex Vindobonensis Palatinus 7352. 233; az átkelést július 20-ra tette Ortelius 1602. 85v; Gömör, HK 1891. 470; Bánlaky 1940. 154; Csorba 1978. 148; Pászti, HK 2000/1. 126.

³⁴ Párkány bevételére Jedlicska 1897. 549. (904/a. sz.); Istvánffy 1962. 381–382; Ortelius 1602. 85v; Gömör, HK 1891. 470–472; Csorba 1978. 148; Pászti, HK 2000/1. 126.

rint a csapatok „az kastélnak ustromnak mentenek, az Párkánt meggyújtván, az egyik részét az töröknek benne levágván, az Párkánt kezünkben adta tegnapi napon az jó megváltó urunk és Istenünk.”³⁵ A reménytelen helyzetbe került Esztergom megsegítésére hamarosan török felmentő sereg érkezett. Mansfeld számított erre, hiszen már korábban megszállta az Esztergomhoz közeli hegyeket, erődöket építtetett e magaslatokon, s gyalogságot és ágyúkat helyezett el ezekben. Istvánffy a Szent Tamás-hegyet, a várral szembeni, kelet felé elnyúló másik hegyet, a dél felé eső szőlőhegyeket, s a Látó- vagy Károly-hegyet említi, ahol erődök épültek Cornelius és Claudius Cogonaro mérnökök irányításával.³⁶ Illésházy szerint a Látó-hegyen egy kastély, Szent György mezején pedig két kastély épült.³⁷

Esztergom felmentésére Szinánpasazádé Mehmed szerdár (fővezér), ruméliai beglerbég jött az Óbudánál gyülekező csapatokkal.³⁸ E sereg létszámát Istvánffy és Baranyai Decsi 30 ezer főre tette.³⁹ Egy forrás szerint Mehmet görög beglerbég 17 ezer lovassal és 3 ezer gyalogossal jött Esztergom felmentésére.⁴⁰ Isolano arról emlékezett meg, hogy Szinán fiának 15 ezer lovasa és 2 ezer gyalogosa volt.⁴¹ Ortelius híradása szerint az öt pasa és néhány bég vezetése alatt álló török had 16 ezer fő volt, 10 ezer lovasból és 6 ezer gyalogusból állt.⁴² Egy fogságba esett török főtiszt, az aleppói beglerbég 7 pasáról és 15 ezer fős török hadról tett említést vallomásában.⁴³ Niclas Gablman diáriuma augusztus 2-i bejegyzésében arról emlékezett meg, hogy 5 pasa (aleppói, anatóliai, budai, karamániai és győri) 9 ezer lovassal és 500 janicsárral jött, amelyhez csatlakozott Szinán pasa fia, a beglerbég 3 ezer lovassal.⁴⁴

³⁵ Thurzó-levelei I. 152. (CLXIV. sz.–1595. VII. 25-i levél)

³⁶ Istvánffy 1962. 377.

³⁷ Illésházy 1863. 19.

³⁸ Istvánffy tévesen Haszánnek nevezi a sereg fővezérét, a beglerbéget, Istvánffy 1962. 383; e tévedését átvéve a szakirodalomban a fővezért Haszánnek nevezik, vö. Gömöry, HK 1891. 472; Pásztai, HK 2000/1. 126; Csorba 1978. 149; régiesen Mohammednek Bánlaky 1940. 155; helyesen Szinánpasazádé Mehmednek Bagi, Actas 1999/4. 61; Tóth 2000. 172.

³⁹ Istvánffy 1962. 383.; Baranyai Decsi magyar históriája (1592–1598). Ford. Kulcsár Péter. Budapest, 1982. (továbbiakban: Baranyai Decsi 1982)241.

⁴⁰ Codex Vindobonensis Palatinus 7352. 235.

⁴¹ Isolano, HK 1983. 656.

⁴² Ortelius 1602. 87r

⁴³ Gablman-diáriuma, 1595. VIII. 4-i bejegyzés, HHStA Hungarica Fasc.128. 135r; Bagi Zoltán: Esztergom 1595-ös ostroma. Actas 1999/4. 62.

⁴⁴ Gablman diáriuma, 1595. VIII. 2-i bejegyzés, HHStA Hungarica Fasc. 128. 131v; 132 r

Pecsevi és Kjátib Cselebi mindössze tízezer fős hadat említettek.⁴⁵ Összességében 15–16 ezer főre becsülhetjük az Esztergom felmentésére érkező sereget. A magyarországi vilájetek csapatait Szufi Szinán budai, Mikhalidslu Ahmed temesvári, Oszmán győri és Terjáki (Tirjaki) Haszán szigetvári beglerbégek vezették. Nándorfehérvárról jött Szinánpasazáde Mehmed szerdár „a belgrádi kapu kulokkal és kétháromezer katonával”. Lala Mehmed anatóliai beglerbég és Mahmúd aleppói beglerbég csapatai képviselték az ázsiai vilájeteket.⁴⁶ A július 23-án elinduló oszmán had július 25-től előre küldött kisebb csapatokkal próbálta zavarani Esztergom ostromát.

Szinanpasazáde Mehmed szerdár a vár felmentése érdekében csatát kezdeményezett a túlerőben levő keresztény sereggel, de elsődleges törekvése az volt, hogy gyalogosokat és lőport juttasson be Esztergomba.⁴⁷ Mansfeld az ostrom folytatása érdekében vállalta a csatát, amelyben támaszkodott az erődökben, sáncokban elhelyezett katonaság tűzerejére. A török felmentő had augusztus 1-én érkezett Esztergom közelébe. Mansfeld augusztus 4-i jelentésében utalt arra, az ősellenség már négy napja van a császári tábor közelében.⁴⁸ Augusztus 1-én az oszmán had kései megérkezése miatt, s az esti kitörő heves vihar és esőzés miatt nem került sor összecsapásra.⁴⁹ Augusztus 2-án már összecsapásra is sor került a két tábor között. A csatározásban Pálffy Miklós vezetésével 800 fős magyar lovasság, s a Georg Friedrich von Hohenlohe vezette frank ezred 900 lovassal vett részt. A török futást színlelt, s a völgybe csalta a magyar és német lovasokat, majd rájuk támadt. A magyarok magukra hagyták a vöröskabátos német lovasokat, akik közül többen is elestek. A keresztény sereg veszteségét kb. 50 főre becsülték a források, köztük volt a frank ezred két tisztje, Reclin és Brandenstein.⁵⁰ Augusztus 3-án a török újabb akciót kezdeményezett. A támadás fő célpontja a Károly-hegyi erődítmény volt, amelyet vallon katonaság védelmezett Dantz ezredes vezetésével. A török lovasságot és a janicsárokat visszaverték.⁵¹

⁴⁵ Török történetírók III. (1566–1659). Ford Karácson Imre, sajtó alá rendezte Szekfű Gyula. Budapest, 1916. (továbbiakban: török történetírók III) 116. (Pecsevi), 235. (Kjátib Cselebi)

⁴⁶ Török történetírók III. 116–117. (Pecsevi), 234–235. (Kjátib Cselebi)

⁴⁷ Istvánffy 1962. 383; Isolano, HK 1983. 656; Ortelius 1602. 87r

⁴⁸ „der Erbfeind vier tag Unter Eur. Kay. Matt. lager sich gelagert”, Mansfeld 1595. VIII. 4-i jelentése a császárnak, HHStA Hungarica Fasc. 127. fol. 206r

⁴⁹ Istvánffy 1962. 383; Ortelius 1602. 86v

⁵⁰ Istvánffy 1962. 384; Török krónikások III. 116. (Pecsevi), 235. (Kjátib Cselebi); Ortelius 1602. 86v; Gömöry, HK 1891. 648–649; Csorba 1978. 150.

⁵¹ Istvánffy 1962. 384–385; Ortelius 1602. 87r; Török történetírók III. 117. (Pecsevi). 235. (Kjátib Cselebi)

Nyílt, döntő csatára augusztus 4-én került sor.⁵² Gablmann diáriuma négy segrészt különböztetett meg a török seregben. Az Oszmán győri pasa vezette első harcrendet egy ezer lovasból, egy 3 ezer lovasból és a janicsárokból, valamint egy 600 főből álló csapat alkotta. A második hadoszlopot a beglerbég, Szinán pasa fia és a budai pasa vezette. A harmadik hadoszlop az anatóliai pasáé volt, aki 4 ezer lovassal jött Szent György mezejére s a Vízivárosba kellett áttörnie. A negyedik hadoszlopot a Dunán levő 3 gálya és 5 sajka alkotta, s tatárok.⁵³ Az oszmán had két részre tagolódva, két úton támadott. Istvánffy szerint Mehmed hét ezer fős lovasság élén a Szent György rétre néző hegy felé vonult. A másik alakulatot a fővezér és a budai pasa vezetése alatt álló többi lovasság és a janicsárság alkotta, amely Mansfeld ellen támadott.⁵⁴ Isolano szerint a beglerbég „két részre osztotta lovasságát, annak a hegyiségnek a két oldalán, amelynek a szélén Esztergom fekszik, hogy így fedezze az emelkedőn felfelé tartó gyalogságot és segítse bejutni.”⁵⁵ A török krónikások szerint az egyik oldalon Oszmán győri pasa és Lala Mehmed anatóliai pasa, a másik oldalon pedig Szinánpasazáde Mehmed szerdár és Mikhalidzslü Ahmed temesvári, Szufi Szinán budai és Terjáki Haszán szigetvári pasák harcoltak.⁵⁶ Az oszmán felmentő had tehát két nagy hadrendben támadott. Az egyik Szinánpasazáde fővezér vezetésével a Rácváros közelében levő keresztény tábor és sánc ellen vonult. Elvileg e hadoszlophoz tartozott elővédként Oszmán győri pasa 4600 fős seregével, valamint a janicsárokkal. A másik hadoszlopot Lala Mehmed 4 ezer főre becsült anatóliai serege alkotta, amely Szent György mezeje felé vonulva a Víziváros irányába próbált áttörni. A csata folyamán ez úgy módosulhatott, hogy Oszmán győri pasa elővédként előre törő csapatait követték Lala Mehmed anatóliai csapatai.⁵⁷ A cél a mindenáron való áttörés lehetett, míg a szerdár elterelő támadásra vállalkozott. Maga Mansfeld lovasságát a keresztény tábor és a Rácváros közti térségben állította fel, gyalogságát pedig a Vízivárossal szemben.⁵⁸ Istvánffy tudósítása szerint Mansfeld hadrendjében az anatóliaiakkal szemben Adolf Schwarzenberg foglalt helyet a vallon lovassággal.⁵⁹

⁵² Gömöry, HK 1891. 650–655; Bánlaky 1940. 158–161; Csorba 1978. 150–151; Bagi, Aetas 1999/4. 63; Tóth 2000. 173–174.

⁵³ Gablmann diáriuma, HHStA Hungarica Fasc. 128. fol. 133v–134r; Gömöry, HK 1891. 651.

⁵⁴ Istvánffy 1962. 385.

⁵⁵ Isolano, HK 1983. 656.

⁵⁶ Török történetírók III. 117. (Pecsevi) 235. (Kjátib Cselebi)

⁵⁷ Török történetírók III. 117. (Pecsevi), 235. (Kjátib Cselebi)

⁵⁸ Gömöry, HK 1891. 653.

⁵⁹ Istvánffy 1962. 386.

A harc délután 4 óra körül kezdődött meg. A csatát kezdeményező török gyorsan elsütötte ágyúit, amelyek komolyabb kárt nem tettek a keresztény seregben. Ezután megrohamozták az ellenséget. Az egyik oldalon Oszmán győri pasa és az őt követő Lala Mehmed anatóliai pasa tört előre. A janicsárokat magával vivő győri és anatóliai seregrész Schwarzenberg 2 ezer fős vallon kürasszír csapataival csatározott, amelyben az erődök gyalogsági és tüzérségi támogatásával Schwarzenberg kerekedett felül. E seregrészt tizedelte meg a Szent Tamás-hegyi és más erődök erőd katonasága sortűzével, elesett Oszmán győri pasa is sokadmagával együtt. Lala Mehmed anatóliai csapatai a Víziváros felé menekülven a kitörő őrség segítségével elfoglalták a sáncokat, s bemenekültek a Vízivárosba. Lala Mehmed csak lovasokat tudott bevinni, lőszert viszont nem, a lőporos zacskókat vivő gyalogosok elestek.⁶⁰ A másik oldalon Szinánpasazáde szerdár harcolt Mansfelddel. Mansfeld a beglerbég és budai pasa ellen Pálffy küldte magyar és német lovassággal. Mansfeld augusztus 4-i jelentésében is kiemelte Pálffy érdemeit, aki elsőként támadta meg az ellenséget, s magát mindenkor vitézül viselte.⁶¹ Pálffy Miklós és Nádasdy Ferenc huszárai kiegyenlített harcot vívtak az ellenséggel. A küzdelmet Mansfeld beavatkozása döntötte el, lovasságával és gyalogsággal jött az elővéd segítségére. Ekkor az ellenség megingott, majd a gyalogság és lovasság golyózápora miatt megfutamodott.⁶² A bátornak nem mondható szerdár és a lovasság menekülése miatt a kis létszámú, s a csata közben is veszteségeket szenvedő török gyalogság felmorzsolódott. A mindkét oldalon menekülő törökök más-más útvonalon hagyták el a csatateret. Szinánpasazáde Mehmed seregrésze a budai úton menekült, Lala Mehmed csapatai pedig a Vízivárosba mentek be. A bemenekült anatóliai lovasok létszámát Ortelius mindössze 150, a közvetlen szemtanú Pecsevi 1400 főre tette.⁶³ Az esztergomi csatában a török sereg vesztesége 4–5 ezer fő körül lehetett.⁶⁴ A győztes szövetséges sereg veszteségeit Or-

⁶⁰ Török történetírók III. 117. (Pecsevi), Kjátib Cselebi (235); Istvánffy 1962. 386; Ortelius 1602. 87v–88r; Baranyai Decsi 1982. 244; Isolano, HK 1983. 656; Gablman diáriuma, augusztus 4-i bejegyzés, HHStA Hungarica Fasc. 127. fol. 133r–139r

⁶¹ „gedachter her palfy ist der erst Ihn angeriff gewesen, sich wie alzeytt ritterlich gehalten”, vö. Mansfeld 1595. VIII. 4-i jelentése Rudolf császárhoz, HHStA Hungarica Fasc. 128. 206v

⁶² Mansfeld és Szinánpasazáde seregrészeinek harcára l. 60. jegyzet

⁶³ Ortelius 1602. 88r; Török történetírók III. 118. (Pecsevi); 250 főre Gömör, HK 1891. 652.; Csorba 1978. 151.

⁶⁴ 3 ezres veszteségre Diarium bellicum 1595. HHStA Hungarica Fasc. 128. fol. 134v; 4 ezer főre Mansfeld 1595. VIII. 4-i jelentése, HHStA Hungarica fasc. 128. fol. 206r; Ortelius 1602. 87v; 5 ezer főre Baranyai Decsi 1982. 246; 14 ezerre sebesültekkel együtt, Istvánffy 1962. 387; a szakirodalomban 4 ezer főre Gömör, HK 1891. 654 ; Csorba 1978. 151.

telius 400 főre becsülte.⁶⁵ A török foglyok között volt két török bég (az egyik Mahmúd aleppói pasa) is, akiket Mansfeld a zsákmányolt zászlókkal együtt a császárhoz küldött rokonával, Chalonnal.⁶⁶ Nagy zsákmányra tettek szert a győztes keresztény csapatok a török táborban, kezükre kerültek a török ágyúk, sátrak, lovak, muníció.

Az ostromlók megadásra szólították fel Esztergom védőit, s Kara Ali bég tárgyalt is erről Pálffy Miklóssal. Az esztergomi bég arra hivatkozva utasította el a szerződés megkötését, hogy Mehmed anatóliai beglerbég 3 ezer katonával bejutott a várba, s neki már nincs beleszólása a dolgokba.⁶⁷ Augusztus 8-án Mansfeld hét sáncból lövette Esztergomot.⁶⁸ Közben a keresztény táborban járvány ütötte fel fejét, Mansfeld is megbetegedett, 10-én Komáromba vitték, ahol augusztus 14-én elhunyt.⁶⁹ Mátyás főherceg megérkezéséig Karl burgai örgróf, Pálffy és Medici irányította a hadműveleteket. Az augusztus 12-ről 13-ra virradó éjjel erősen lőtték a Vízivárost. Augusztus 13-án kora reggel az ötödik nagy rohamot indították a Víziváros ellen három oldalról. A keleti rondellát, valamint a Vízikaput (szigeti) és Budai (győri) kapukat támadták. A bajor ezred támadott először a rondella ellen, majd a frank és sváb ezred indult a két kapu ellen. A hajnalban induló akciót először visszaverték a szívósan védekező törökök, de kilenc órás véres harc után délután háromra elfoglalták a rondellát és a két kaput. A harcban segítettek a támadókat a Szent Tamás-hegyről és más sáncokból ágyúzással is. A harc tovább folyt a Vízivárosban, végül a támadók kezére került. A védők veszteségét 600 főre, az ostromlókét mindössze 70 főre tették.⁷⁰ A Vízivárost eleste után a török lőtte, s a város nagy része lángok martaléka lett.⁷¹ A török ugyanakkor hiába próbálkozott a Víziváros visszaszerzésével. Kara Ali bég augusztus 15-én tárgyalta Karl burgai örgóffal és Pálffyval; a nők és gyermekek Budára való szabad elvonulását kérte, cserébe a várban levő keresztény foglyok elengedését ígerte.⁷² Az idős Kara Alit két nappal később, augusztus 17-én

---

⁶⁵ Ortelius 1602. 87v

⁶⁶ „Er kay matt geschick Ich finden auch zweine beegen”, Mansfeld 1595. VIII. 4.-i (2-ik) jelentése, HHSTA Hungarica Fasc. 128. fol. 208–209; Ortelius 1602. 88r, Fayer néven említi Gömör, HK 1891. 657.

⁶⁷ Török történetírók III. 119. (Pecsevi), 236–237. (Kjátib Cselebi); vö. még Ortelius 1602. 89r; Gömör, HK 1891. 658.

⁶⁸ Ortelius 1602. 88v

⁶⁹ Ortelius 1602. 89v, 90v; Illésházy 1863. 19; Gömör, HK 1891. 659.

⁷⁰ Ortelius 1602. 89v–90r; Istvánffy 1962. 390; Török történetírók III. 237. (Kjátib Cselebi); Gömör, HK 1891. 659–661; Csorba 1978. 152.

⁷¹ Ortelius 1602. 90v; Gömör, HK 1891. 661.

⁷² Ortelius 1602. 91r; Gömör, HK 1891. 661–662.

ágyúgolyó ölte meg, amikor a várat hevesen lőtték.⁷³ Jelentős erősítést kapott az ostromló sereg, amikor augusztus 22-én a 13 ezer fős pápai segélyhaddal Francesco Al-dobrandini is megérkezett.⁷⁴ Mátyás főherceg augusztus 18-án vette át a fővezérletet. Augusztus 23-tól ismét lőtték a várat, majd augusztus 25-én Mátyás főherceg rohamot indított a vár bevételére. Két helyen rohamoztak; a német és magyar csapatok a Víziváros felől támadták a Keleti rondella melletti falat, az olaszok pedig a Dunai rondellát próbálták elfoglalni. A heves küzdelemben – amelyben kb. 400 török és kétszer annyi keresztény katona esett el – a törökök öt rohamot vertek vissza.⁷⁵

A Víziváros elestével reménytelen helyzetbe került Esztergom megfogyatkozott őrsége. A védők két embert is küldtek Budára, hogy újabb felmentő sereget küldjenek.⁷⁶ Az Óbudánál gyülekező török had ellen Mátyás főherceg nagyobb sereget küldött. A rajtaütésszerű támadásban Burgau, Pálffy, Nádasdy, Medici és Schwarzenberg 7–10 ezer főre becsült válogatott lovascapatai vettek részt. Az augusztus 26-a éjszakáján induló had augusztus 27-e hajnalán érkezett (Pilis) Vörösvárhoz, ahol a török sereg 8 ezer főre becsült része táborozott, míg a többi csapat még Óbudánál volt. A harcot Nádasdy kezdte meg, akit a számbeli fölényben levő törökök bekerítettek. Ekkor Schwarzenberg 3 ezer fős seregével segítséget vitt Nádasdynak. A heves küzdelemben megfutamították a törököt, vörösvári táborát elfoglalták. A vörösvári csatározásban a győztes keresztények 80–83 főt, míg a török 200 főnél többet veszítettek. Fogságba esett Abdullah koppányi bég.⁷⁷

A vörösvári kudarcról hamarosan értesültek Esztergom védői. Az újabb roham ugyan a heves esőzés miatt elmaradt, de július 31-én már egy-egy csapat elfoglalta a Dunai-illetve a Keleti rondellát.⁷⁸ Az erősen megrongálódott vár megvédésére a megfogyatkozott őrségnek nem volt esélye. A Víziváros eleste óta vízellátási nehézséggel is küzdöttek, élelem- és lőporhiány lépett fel.⁷⁹ A hosszú ostrom, az ágyúzás és a rohamok visszaverése, a várban levő nők és gyermekek kétségbeesett jajveszé-

---

⁷³ Ortelius 1602. 91r

⁷⁴ Ortelius 1602. 91v; Gömör, HK 1891. 663.

⁷⁵ A VIII. 25-i rohamra Ortelius 1602. 91v; Gömör, HK 1891. 664–665; Csorba 1978. 154.

⁷⁶ Ortelius 1602. 91v

⁷⁷ Istvánffy 1962. 390–39; Ortelius 1602. 92r; Gablman, *Diarium bellicum* 1595. VIII. 26-i bejegyzés, HHTA Hungarica Fasc. 128. fol. 197r–201r; Thurzó levelei I. 155. (CLXVII. sz.–IX. 2-i levél); Hatvani (Horváth) Mihály: Magyar történelmi okmánytár a brüsseli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból. III. 1553–1608. Pest, 1859. 82. (298. sz. irat); fordítására Bagi Zoltán Péter: Esztergom a napi jelentések tükrében. *Documenta Historica* 37. Szeged, 1998. 9, 10; Gömör, HK 1891. 665–667; Bánlaky 1940. 166–168.

⁷⁸ Pászti, HK 2000/1. 128.

⁷⁹ Török történetírók III. 120 (Pecsevi), 238. (Kjátib Cselebi); I. Bagi, *Aetas* 1999/4. 64.

kelése felőrölte a védők idegeit, s Lala Mehmed pasát és Szaid bégét tárgyalásra kényszerítették.⁸⁰ Szeptember 2-án a Vízivárosban Mátyás főherceg, Pálffy Miklós, Nádasdy Ferenc és Ungnad tanácsos tárgyalta Lala Mehmeddel és a muftival. A vár védői saját fegyverükkel, s a várban tartózkodó nők és gyermekek szabadon elvonnulhattak annyi poggyással, amennyit elbírtak vinni. Szeptember 3-án délig került sor az esztergomi vár átadására. Összesen 2245 személy távozott a várból; 823 harcképes és 611 sebesült katona, 600 asszony és 211 gyermek, akiket 30 hajón Budára szállítottak.⁸¹ A várat Karl burgaui örgróf gyalogezredére bízták. A diadal tiszteletére a vár templomában Te Deumot énekeltek, s a nagy ágyúkból díszlövéseket adtak le.⁸²

Esztergom eleste után még sikerült elfoglalni Visegrádot, (szeptember 21), sőt állítólag Vácot is felgyújtotta és elhagyta őrsege.⁸³ A Mátyás főherceg határozatlan vezetése alatt álló sereg azonban kezdett felbomlani, járvány ütötte fel fejét, s októberben már nem került sor érdemleges akcióra.

Esztergom visszaszerzésével lehetőség nyílt egyrészt Buda ostromára, másfelől a Bécset veszélyeztető Győr elszigetelésére. Ezzel a háború újból kiegyenlítetté vált. Esztergom visszafoglalása a 15 éves háború talán legnagyobb szövetséges-keresztény diadala volt. Ez akkor is így van, ha 10 év múlva, 1605-ben a várat feladó anatóliai Lala Mehmed pasának immár nagyvezírként sikerült visszavennie Esztergomot.

---

⁸⁰ A pszichikai tényezők szerepét hangsúlyozta Bagi, *Actas* 1999/4. 64.

⁸¹ Ortelius 1602. 92v; Gömör, HK 1891. 669–670.

⁸² Ortelius 1602. 93r

⁸³ Istvánffy 1962. 393–394.; Ortelius 93r-v

STRIGONIUM RECEPTUM
(The occupation of Esztergom in 1595)

This study deals with the siege of Esztergom (Strigonium, Gran) during the Fifteen Years' War (1593–1606) between the Habsburg and Ottoman Empire in Hungary. After the Ottoman successes in 1593–1594 (e. g. Győr/Raab) the Habsburg Empire organized a campaign in 1595. The Ottomans had to fight on two fronts, because the vassal principalities of Transylvania, Wallachia and Moldavia joined the Christian coalition. Wallachia was considered the main front, while in Hungary the Ottomans tried to defend their forts. A huge Christian army was organized (altogether 40–60 thousand), which was under the nominal leadership of archduke Matthias, but in fact led by Count Karl von Mansfeld. The allied army attacked the Ottoman fortress of Esztergom by the Danube. The siege of Esztergom lasted 62 days (July 1–September 3). Mansfeld occupied easily the royal city on July 2, then took (on July 4) the Castle on St. Thomas hill (in Turkish: Tepedelen) and began to shoot heavily with his artillery the Watercity and the Fort. He had Parkan (in Turkish: Dsigerdelen) occupied by Hungarian troops led by Miklós Pálffy and Ferenc Nádasdy (July 24). He attacked the Watercity five times, till at last the allied troops occupied it (August 13). The Ottomans tried to get infantry, munition into Esztergom by ships, but mostly they failed. Sinanpasazade Mehmed even offered a battle in order to free Esztergom and tried to get troops into the Fort during the battle. The Ottoman army of 15 thousand soldiers lost the battle of Esztergom (August 4). When another Ottoman relief army was defeated at Vörösvár (August 27) and the Christian army got reinforcements (the army of Pope Clement VIII arrived, August 22), the defenders of the Fort of Esztergom had to surrender (September 2). This was one of the most important successes of the Habsburg armies during the long war, even if they lost Esztergom to the Ottomans 10 years later (1605).

TARTALOM

Puskely Mária: Adalékok a szerzetesi orvoslás történetéből. Medicina, orvostudomány, gyógyászat, ápolás	3
Kosztai László: Adalékok Antiochiai Szent Margit Árpád-kori tiszteletéhez . . .	23
Petrovics István: A középkori Temesvár polgárai és lakói	29
Várady Zoltán: A középkori latin betűs epigráfia íráskorszakai, a feliratok érdekességei és kiegészítési lehetőségei	39
Kordé Zoltán: Az 1412. évi erdélyi <i>generalis congregatio</i>	53
Tóth Sándor László: Strigonium receptum (Esztergom 1595. évi visszafoglalása)	63

A tördelést a JATEPRINT,
a Bölcsészettudományi Kar Kiadványszerkesztősége végezte
WordPerfect 8 kiadványszerkesztő programmal.

Kiadja a JATEPress
6722 Szeged, Petőfi Sándor sugárút 30–34.
<http://www.jate.u-szeged.hu/jatepress/>

Felelős kiadó: Dr. Koszta László egyetemi docens, tanszékvezető
Felelős vezető: Szőnyi Etelka kiadói főszerkesztő
Méret: B/5, példányszám: 160, munkaszám: 69/2006.